

Mars et Historia

Nederlandse Vereniging voor Militaire Historie

Jaargang 51 | 2017 | Nr.3

Verantwoording omslagfoto's en -illustraties

Omslag

Portret van stadhouder Willem V (1748-1806).
Nationaal Militair Museum (NMM), Soesterberg

Onder

Luchtfoto van Fort bij Spijkerboor.
Collectie Otto Bodemeijer

Binnenzijde vooromslag

Aankomst van koning Willem I in Scheveningen, 1813.
Rijksmuseum, Amsterdam

Achterop

Hongaarse luchtafweer aan het Oostfront in 1942. De Hongaren vuren met een variant van het Zweedse 7,5 en 8 cm kanon Model 1929. Het Nederlandse leger beproefde een oudere versie (1926) van het Zweedse prototype. Het Nederlandse proefkanon was van het type 80/L45. In de jaren dertig kocht het KNIL hetzelfde kanon maar met een iets langere loop (80/L50).
Wikimedia Commons

Binnenzijde achterkant

Boven

De Spoetnik 1.
Wikimedia Commons/Shakko

Mars et Historia

Mars et Historia is een veelzijdig militair-historisch tijdschrift waarin zowel militaria als historisch onderzoek aan bod komen en is een uitgave van de Nederlandse Vereniging voor Militaire Historie. Mars et Historia verschijnt in de maanden maart, juni, september, december. Informatie voor het aanleveren van kopij of over het aanleveren van advertenties vindt u op onze website, www.marsethistoria.nl.

Redactieadres

E redactie@marsethistoria.nl of eindredactie@marsethistoria.nl

Redactie

Drs. Liesbeth Brama, hoofdredacteur
Drs. Ed Coumans, eindredacteur
Drs. Corstiaan Prince
Dr. Louis Ph. Sloos
Dr. Dirk Starink

Webredactie: Erwin Muilwijk

Logo: Lex Tempelman

Vormgeving en druk: Groen Media, Leiden

ISSN 0928-5156

De Nederlandse Vereniging voor Militaire Historie, opgericht op 20 augustus 1966 en erkend bij Koninklijk Besluit van 14 juni 1968, is er voor allen, die zich verdiepen in de geschiedenis, tradities, uniformen, emblemen, wapens en onderscheidingen, en het ceremonieel van militaire en semi-militaire organisaties, meer in het bijzonder die van Nederland en de (voormalige) overzeese Rijksdelen.

Bestuur

Drs. R. de Winter, voorzitter
H.A. Bresser, secretaris
Dr. W.L.M. Adriaansen, penningmeester
Mevr. drs. L. Brama
Drs. T. Broos
Ing. R. C. Kuenen
Dr. L. Ph. Sloos

Secretariaat

Nijverdalseweg 97, 7461 TC Rijssen, T 0548 52 23 42,
E info@marsethistoria.nl

Lidmaatschap

De jaarcontributie voor 2017 voor leden die geen machtiging tot inning hebben verstrekt, bedraagt € 39,50 (buitenland € 44,50). Leden die een machtiging tot inning hebben verstrekt, krijgen een korting van € 2,50. Voor meer informatie over het lidmaatschap en de vereniging, zie onze website, www.marsethistoria.nl.

Ledenadministratie

Dr. W.L.M. Adriaansen, T 076 541 20 54,
E w.adriaansen@planet.nl

Sociale media

Mars et Historia | Facebook
[@MarsHistoria](https://twitter.com/MarsHistoria) | Twitter

Inhoud

Van de voorzitter Drs. Rolf de Winter	2
Redactioneel Drs. Liesbeth Brama	3
De inbeslagname van het kunstbezit van stadhouder Willem V in 1795 Dr. Kees Schulten	4
Mars portretteert: Rob Kuenen Van messing baretemblemen tot geborduurde mouwleeuwen Drs. Liesbeth Brama	10
Het bewapeningsfonds uit de jaren 1920 en de luchtdoelartillerie, deel 2 Dr. Dirk Starink	12
Astrocultuur: de cultuurgeschiedenis van de ruimtewedloop Nina Immink	19
Wie waren de 1.004 militairen in de Beemster? Een digitale speurtocht naar hun namen en levensloop ing. R.G.A. Ros	25
Boekbespreking	34
Literatuursignaleringen	36

prijs los nr. € 7,50

Van de voorzitter

'To ANBI or not to ANBI?'

Voor veel leden van onze vereniging zal het neerploffen van een blauwe envelop van de Belastingdienst op de deurmat doorgaans niet tot grote geestdrift leiden, laat staan tot het openen van een fles champagne. Waarschijnlijk kent iedereen de slogan van de Belastingdienst: "Leuker kunnen we het niet maken, wel makkelijker". Ik sluit niet uit dat sommigen onder u alleen al bij het horen van deze slogan acute jeuk krijgen op ongemakkelijke plekken. Het bestuur van de vereniging beleefde echter onlangs een "atypische fiscale ervaring". De Belastingdienst liet de vereniging weten dat zij ons de zogeheten ANBI-status heeft toegekend. Dit heuglijke nieuws vormde het sluitstuk van een langdurig proces van aanvragen, afwijzen, in beroep gaan en uiteindelijke toewijzing van de gewenste ANBI-status. Voor deze zaak moet de Belastingdienst-slogan dus worden aangepast: "Makkelijker kunnen we het niet maken, wel leuker". Het is met name aan de persistentie van onze penningmeester Wim Adriaansen te danken dat deze kwestie een bevredigende uitkomst heeft gekregen.

ANBI staat voor: Algemeen Nut Beogende Instelling, een vanuit fiscaal opzicht begerenswaardige status, die alleen wordt toegekend als de instelling voldoet aan stringent omschreven voorwaarden. Zo verwerft een instelling slechts de ANBI-status als zij zich "voor minstens 90% inzet voor het algemeen nut". Andere voorwaarden zijn het ontbreken van een winsttoogmerk en het voldoen aan integriteitseisen en bepaalde administratieve verplichtingen. Aan de ANBI-status zijn belastingvoordelen verbonden. Ik noem er hier twee:

- Een ANBI betaalt geen erfbelasting of schenkbelasting voor erfenissen en schenkingen die de instelling gebruikt voor het algemeen belang.
- Donateurs van een ANBI mogen hun giften aftrekken van de inkomsten- of vennootschapsbelasting.

U begrijpt dat de toekenning van de ANBI-status uw voorzitter een zonnig humeur bezorgde. Mijn prettige stemming is niet alleen veroorzaakt door het mildere fiscale klimaat waarin de vereniging zich thans bevindt, maar zeker ook omdat onze militair-historische activiteiten nu ook formeel zijn erkend als "algemeen nut beogend". De regelmatige bezoekers van onze website marsethistoria.nl zullen al hebben ontdekt dat wij de ANBI-status inmiddels trots in ons vaandel voeren! Het bestuur heeft niet de illusie dat de penningmeester binnen afzienbare tijd wordt overspoeld met legaten, schenkingen en donaties, maar een belangrijke belastingtechnische drempel is wel geslecht. Voor u als liefhebber van militaire historie ligt de fiscale weg nu ge-

heel open "algemeen nuttig" bij te dragen aan onze doelstellingen. Leuker én gemakkelijker kunnen we het niet maken!

'Dunkirk', een meesterwerk?

In een Imax-theater zag ik een poosje terug op een megascherm en blootgesteld aan een letterlijk adembenemende geluidstechniek de veelbesproken blockbuster *Dunkirk*, de oorlogsfilm van regisseur Christopher Nolan over de geallieerde evacuatie in Duinkerken eind mei, begin juni 1940. Hoewel overwegend positief ontvangen, zijn over dit filmische epos ook enkele kritische recensies te lezen. Mijn zoon (22 jaar) had de film eerder gezien en trok mij over de streep: 'Pa, je moet hem echt gaan bekijken. Je zit op het puntje van je stoel, het is een experience!' In zekere zin had hij gelijk. *Dunkirk* is een overdonderende film. De drie verhaallijnen – een week op het strand (leger), een dag op het water (marine) en een uur in de lucht (Royal Air Force) – leveren fascinerende beelden op. Sommige scènes, zoals de Duitse beschietingen van de op het strand verzamelde Britse troepen en de torpedo- en luchtaanvallen op de evacuerende schepen, geven de kijker een beklemmend gevoel. Regisseur Nolan legt verder nagenoeg niets uit, schenkt noch aandacht aan de karakters van zijn hoofdrolspelers, noch aan de historische context. In die zin is *Dunkirk* geen traditionele oorlogsfilm. Voor de kijker die wél wordt "gehinderd" door enige kennis, is er zeker iets af te dingen op het militair-historische waarheidsgehalte van het getoonde, zoals het voorkomen van de gladgeschoren, niet-rokende militairen, het ontbreken van hevig bloedende en zwaar verminkte slachtoffers, de zonder brandstof doorstrijdende Spitfire en het (te) grote accent op de vele civiele vaartuigen die aan Operatie Dynamo deelnamen. Na bijna twee uur *Dunkirk* verliet ik onder de indruk, maar ook met wat gemengde gevoelens de bioscoopzaal. Of de film een karrenvracht aan *Academy Awards* in de wacht zal slepen – er zaten geen Amerikaanse helden in het verhaal! – zal de toekomst uitwijzen. Na afloop besefte ik wel dat ik op cinematografisch gebied een bijzondere "experience" had beleefd.

Drs. Rolf de Winter
Voorzitter

Redactioneel

De zomer van 2017 ligt alweer achter ons. Naast de vele regenbuien wist het ons ook af en toe te verblijden met een zonnige dag. De zomer is ook de tijd van een lange welverdiende vakantie, al dan niet in het buitenland, waarbij eindelijk eens dat (militair-historische) boek gelezen kan worden. U zult vast niet de enige zijn die weg sluimerend onder een parasol op het strand zich verdiept in de veldslagen van Napoleon? Welke boeken er ook gelezen zijn: ik hoop in ieder geval dat u een goede vakantie hebt gehad en wel uitgerust aan uw dagelijkse bezigheden bent begonnen. De redactie heeft de afgelopen maanden niet stil gezeten en weer haar best gedaan om voor het derde nummer een aardig gevarieerd aanbod te creëren.

In deze *Mars et Historia* treft u het tweede en laatste deel aan van Dirk Starinks artikel over het bewapeningsfonds. In het stuk wordt aandacht besteed aan de pas geformeerde luchtdoelartillerie en hoe dit legeronderdeel een plek binnen het Nederlandse leger wist te veroveren. Het is meteen ook het sluitstuk van dit jaar waarin we 100 jaar Nederlandse luchtdoelartillerie vieren. Verder heeft ons toegewijd lid Kees Schulten een boeiend artikel geschreven over de Franse tijd in de Nederlanden en de toe-eigening van de kunst- en wetenschappelijke collecties van de verjaagde stadhouder Willem V door de Fransen. Het artikel werpt de vraag op in hoeverre dit als een vroege vorm van kunstroof gezien moet worden of als een wettelijk juiste manier van handelen omdat de Nederlanden nu eenmaal tot "Frans gebied" waren verklaard. Oordeelt u zelf en laat u meenemen naar de Bataafse tijd. Van een geheel andere orde is het artikel van René Ros over de militairen die gedurende de mobilisatieperiode van de Eerste Wereldoorlog gelegerd zaten in de vele forten die de Noord-Hollandse Beemster rijk is. Het artikel is een "must read" voor genealogen en Eerste Wereldoorlogliefhebbers. Naast het historische verhaal geeft het stuk een inkijkje in de voetangels en klemmen die het genealogisch onderzoek met zich meebrengt maar laat het ook de mogelijkheden zien van de modernste online onderzoekstechnieken. Tot slot is er aandacht voor een jonge loot aan de stam van de geschiedschrijving, namelijk die van de culturele geschiedenis. In een origineel artikel neemt Nina Immink ons mee naar de jaren vijftig en zestig van de vorige eeuw toen de Sovjet-Unie en de Verenigde Staten elkaar beconcurrerden in een zogenaamde ruimtewedloop. In dit stuk geen aandacht voor ruimteschepen en wiskundige formules maar voor de ideologie die schuilging achter de concurrentiestrijd tussen het oostelijke en westelijke machtsblok. Deze zogenaamde "astrocultuur" was een serieuze zaak die de Koude Oorlog mede vorm gaf.

Hoe werd deze cultuur verbeeld en was er in Europa ook sprake van een astrocultuur? Ik kan u het artikel van harte aanbevelen. Verder heeft onze penningmeester Wim Adriaansen zich ingespannen voor een interessante recensie van het boek *Verenigd op de grond, daadkrachtig in de lucht. Een eeuw grondgebonden luchtverdediging 1917-2017*.

Afgelopen vrijdag 29 september organiseerde onze vereniging samen met *Holland Historisch Tijdschrift* en het Museum Vlaardingen het symposium *Hollandse Krijgsgevangenen*. Het symposium vond plaats in het Museum Vlaardingen en diverse sprekers van het Marinemuseum, het Maritiem Museum Rotterdam, de Nederlandse Defensie Academie en de Universiteit Leiden hebben op deze dag hun licht over het onderwerp *krijgsgevangenen* laten schijnen. Aan het einde van de dag is de nieuwste uitgave van *Holland Historisch Tijdschrift* aan Marslid en voormalig directeur van het Nederlands Instituut voor Militaire Historie Piet Kamphuis overhandigd. Ik hoop dat de dag een leerzame was en dat het symposium Marsleden en andere militair-historische geïnteresseerden bij elkaar heeft gebracht. Helaas kon in dit huidige nummer geen verslag van het samenkomen worden meegenomen, maar wellicht dat we in het laatste nummer van *Mars* aandacht aan dit boeiende symposium kunnen schenken. Voor nu wens ik u alvast veel leesplezier!

Drs. Liesbeth Brama
Hoofdredacteur

De inbeslagname van het kunstbezit van stadhouder Willem V in 1795

Dr. Kees Schulten

De Franse Revolutie, die op 14 juli 1789 met de val van de Bastille in Parijs was begonnen, had het uitbreken van de Eerste Coalitieoorlog (1792-1797) tot gevolg. Hierin werd Frankrijk bestreden door een alliantie van onder meer Oostenrijk, Pruisen, Groot-Brittannië en de Republiek van de Verenigde Nederlanden. In die oorlog trok in 1794 het Franse Noorderleger onder bevel van Jean-Charles Pichegru (1761-1804) door de Oostenrijkse Nederlanden (grosso modo het huidige België) naar de Republiek van de Verenigde Nederlanden. Deze opmars van Pichegru en de houding van de Nederlandse patriotten maakten duidelijk dat er een einde zou komen aan het bewind van de stadhouder Willem V (1748-1806). Deze had zich al grote zorgen gemaakt over de ontwikkelingen in Frankrijk. Hij en zijn familie behoorden immers tot de upper ten van de Europese adel. Zij hadden gezien wat in 1793 het lot was geweest van de Franse koning Lodewijk XVI, koningin Marie-Antoinette en Elisabeth van Frankrijk, zuster van Lodewijk XVI¹. De stadhouder sloot niet uit dat hij en zijn familie zouden moeten uitwijken naar Engeland of Duitsland. In oktober 1794 had zijn echtgenote Wilhelmina van Pruisen (1751-1820) al een hoeveelheid juwelen van haar en van haar schoondochter Mimi² door de beheerder van haar geldzaken Johann Schmidt (†1811) naar Brunswijk in veiligheid laten brengen.³ In Brunswijk woonde haar dochter Louise (in de familiekring Loulou geheten), in 1790 getrouwd met Karel George, hertog van Brunswijk (1766-1806). Eigenlijk had Wilhelmina toen al over land naar Duitsland willen gaan, maar de stadhouder vond dat niet goed en het vertrek werd steeds weer uitgesteld. Door de militaire ontwikkelingen was begin 1795 de vlucht met een visserspink vanaf Scheveningen naar Engeland nog de enige mogelijkheid om te ontsnappen aan gevangenneming door de Fransen. Zo'n visserspink was niet bepaald een luxueus vaartuig. Het was een bomschuit van ongeveer tien meter

Stadhouder Willem V (1748-1806) had grote belangstelling voor kunst en wetenschap. Zeer bekend waren zijn schilderijen-collectie en zijn natuurhistorische verzameling. Hij was weinig besluitvaardig als stadhouder juist in een tijd van grote veranderingen. Hij was getrouwd met Wilhelmina van Pruisen, zuster van Pruisische koning Friedrich Wilhelm II.

Nationaal Militair Museum (NMM), Soesterberg

lang die kon landen op een vlak strand. Onder de voor-

¹ Lodewijk XVI, Marie-Antoinette en Elisabeth van Frankrijk stierven onder de guillotine respectievelijk op 21 januari 1793, 16 oktober 1793 en 1 mei 1794.

² In familiekring werd ze Mimi genoemd. Haar werkelijke naam was dezelfde als die van haar schoonmoeder, namelijk Wilhelmina van Pruisen (1774-1837). Zij was de echtgenote van Willem van Oranje, de latere koning Willem I (1772-1849).

³ Johanna W.A. Naber, *Correspondentie van de stadhouderlijke familie. 1777-1795* ('s-Gravenhage 1931) 175.

Het Buitenhof in Den Haag. De natuurhistorische verzameling en de bibliotheek van stadhouder Willem V waren ondergebracht in het grote hoekhuis links op de afbeelding. Tussen het hoekpunt en de Gevangenpoort bevond zich de galerij met de schilderijencollectie.

Wikimedia Commons/Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

plecht bevonden zich een slaapgelegenheid met vier kooien en in het achterschip een kleine kajuit. Hij had twee masten en kon gemakkelijk de oversteek naar Engeland maken.⁴

Op 13 januari 1795 vertrok er vanuit Scheveningen naar Engeland een visserspink met aan boord leden van de stadhouderlijke hofhouding en goederen van de stadhouder, op 15 januari gevolgd door twee andere pinken eveneens beladen met bezittingen van de stadhouder.⁵ Het defintieve vertrek van de familie werd drie dagen uitgesteld, omdat eerst de sterke oostenwind en vervolgens de westenwind het uitvaren onmogelijk maakten. Maar op 18 januari waren de weersomstandigheden gunstig.

Wilhelmina van Pruisen en Mimi met haar zoontje Guillot⁶ vertrokken vanaf Scheveningen in de morgen van 18 januari en stadhouder Willem V met zijn zonen Willem (1772-1843) en Frederik (1774-1799) in de avond van diezelfde dag. Het inschepen op zich was een gecompliceerde operatie. Door de strenge vorst was op het strand een muur van ijs ontstaan. De pinken lagen voor anker buiten de branding in open water en de passagiers moesten met een roeiboot vanaf het strand naar de ronddobberende pinken worden overgebracht.⁷

De tocht naar Engeland verliep weliswaar zonder grote

Als officier in het Staatse leger vocht Frederik van Oranje-Nassau op 13 september 1793 in de slag bij Wervik ten zuidwesten van Kortrijk. Daarbij raakte hij door een musketkogel aan de rechterschouder gewond. De verwonding genas weliswaar grotendeels, maar was mede de oorzaak van zijn overlijden in Padua in 1799.

Rijksmuseum, Amsterdam

problemen. Deze was zeker geen plezierreis voor de zeezieke vluchtelingen. Visserspinken waren nu eenmaal niet berekend op het vervoer van passagiers, zodat het aan boord behelpen was. Vooral Frederik had zo'n slechte herinnering aan de tocht dat hij zijn zuster Loulou per brief afraadde ooit te reizen per visserspink. Het logiesgedeelte was verschrikkelijk en in plaats van in bedden hadden zij op stro moeten slapen.

Wilhelmina, Mimi en Guillot vertrokken om 09.00 uur. Een twaalfstal pinken, beladen met goederen van de stadhouderlijke familie voer mee.⁸ Dankzij de gunstige oostenwind bereikte de kleine vloot de andere morgen Yarmouth. Voor de stadhouder duurde de overtocht langer. In de middag van 18 januari werden hij en zijn twee zonen met een garnalenboot vanaf het strand overgevoerd naar de pink die buitengaats voor anker lag. Daar werd gewacht op berichten uit Den Haag en op gunstig getij. Omstreeks middernacht werd het anker gelicht en begon de oversteek. De volgende dag om 21.00 uur werd de rede van Wytbrith bereikt, maar drijfijfs verhinderde de landing, zodat doorgevoerd

⁴ E.W. Petrejus, *De bomschuit, een verdwenen scheepstype* (Rotterdam 1954) 21, 23.

⁵ Cornelis van der Aa, *Geschiedenis van den jongst-geëindigde oorlog tot het sluiten van de Vrede van Amiens, bijzonder met betrekking tot de Bataafsche Republiek*, II (Amsterdam 1803) 373.

⁶ Guillot, zoals hij in de familie werd genoemd, was de latere koning Willem II (1792-1849).

⁷ J.C. Vermaas, *Geschiedenis van Scheveningen*, I (ed. Den Haag 1976) 195-197.

⁸ Naber, III, 6. De leiding over deze vloot was in handen van de zeekapitein van de Admiraliteit van Amsterdam Frederik Sigismund van Bylandt (1749-1824).

Het vertrek van stadhouder Willem V en zijn twee zonen op 18 januari 1795 vanaf het strand bij Scheveningen. De afbeelding geeft de indruk of de vertrekkenden op het strand aan boord gingen. In werkelijkheid moeten ze eerst met een roeiboot naar de visserspink, die in open water lag, gebracht zijn.

Rijkmuseum, Amsterdam

moest worden naar Harwich. Daar zette de stadhouder op 20 januari om 09.00 voet aan wal.

De stadhouderlijke familie bleek zich op het laatste moment in veiligheid te hebben gebracht, want de voorhoede van het Franse Noorderleger trok op 22 januari 1795 Den Haag binnen.

Na het vertrek van de stadhouder voltrok zich in de Republiek van de Verenigde Nederlanden een radicale omwenteling. Overal in het land werden de stedelijke en provinciale besturen vervangen door patriotten of anderen die door hen niet tot de orangistische aanhangers werden gerekend. In februari was de Staten-Generaal grotendeels vernieuwd en op 13 maart 1795⁹ was dat het geval met de gehele Staten-Generaal. Daarvoor had de Staten-Generaal op 16 januari 1795 de soevereine Bataafse Republiek uitgeroepen en op 24 januari het erfstadhouderschap afgeschaft.

De Franse afgevaardigden van de Nationale Conventie in Nederland

Van 1793 tot 1795 werd de Franse Republiek geregeerd door de Nationale Conventie met als uitvoerend bewind een aantal comités. Het belangrijkste comité was het Comité de Salut Public.

Met het leger van Pichegru waren afgevaardigden van dat comité meegekomen. Het Franse beleid was namelijk om via dergelijke afgevaardigden contact met de legerleiders te onderhouden, informatie over de militaire operaties aan Parijs door te geven en namens de Nationale Conventie te handelen al naargelang de plaatselijke ontwikkelingen.¹⁰ In 1795 waren dat voor Nederland Charles-Jean-Marie Alquier (1752-1826), Antoine Dubois Bellegarde (1738-1824), Charles Cochon (1750-1825), Augustin Frécine (1751-1804), Pierre-Mathurin Gillet (1766-1795), Nicolas Hausmann (1759-1846), Louis Joubert (1762-1812), Jean-Baptiste Lacoste (1753-1821), Louis-François Portiez (1765-1810), Dominique Ramel (1760-1829) en Claude Roberjot (1752-1799).¹¹

In Nederland ging hun aandacht allereerst uit naar de houding van de bevolking. Telde deze nog veel aanhangers die een bedreiging voor de rust en orde betekenden? Het lag voor de hand dat de Nationale Conventie het noodzakelijk achtte in de jonge Bataafse Republiek een betrouwbare en sterke bondgenoot aan zijn noordgrens te hebben.

Deze republiek was in Franse ogen een zeer welvarende zusterrepubliek, hetgeen overigens een tegenvaller bleek te zijn.

De Franse afgevaardigden zorgden ook voor de handhaving van een strenge krijgstucht bij de Franse troepen, zodat de bevolking zo min mogelijk te lijden kreeg van hun aanwezigheid. Voor de bevolking was dat een verademing na de terugtocht van de Britse, Hessische en Hannoveraanse troepen die als bondgenoten naar de Nederlanden waren gekomen. Deze lieten bij hun terugtocht in 1795 een spoor van vernielingen achter. De afgevaardigden hadden ook de opdracht voorwerpen van kunst, natuurlijke historie, boeken en manuscripten, die in aanmerking kwamen in Franse collecties te worden opgenomen, op te sporen en naar Parijs te doen overbrengen. Voor de uitvoering van die opdracht konden zij beschikken over Franse specialisten.

Het verdrag van Den Haag

Op 16 mei 1795 was er in de Republiek van de Verenigde Nederlanden een feestelijke stemming, toen met Frankrijk een offensief en defensief verdrag werd gesloten. Staats-Vlaanderen (het huidige Zeeuws-Vlaanderen), Maastricht en Venlo werden Frans gebied. In Vlissingen mocht Frankrijk, om het modern te zeggen,

⁹ *Vaderlandsche Historie, vervattende de Geschiedenissen der Vereenigde Nederlanden*, deel 29 (Amsterdam 1802) 129.

¹⁰ J. Godechot, *Les institutions de la France sous la Révolution et l'Empire* (Parijs 1985) 497.

¹¹ *Recueil des Actes du Comité de Salut Public avec la correspondance officielle des représentants en mission* (Parijs 1910) XX. In Den Haag waren de Franse vertegenwoordigers ondergebracht in de verblijven van de voormalige stadhouder aan het Binnenhof en de Franse generaals in het Oude Hof, het huidige Paleis Noordeinde. Zie Johanna W.A. Naber, *Correspondentie van de stadhouderlijke familie. 1795-1799*, III ('s-Gravenhage 1933) 50.

een militaire basis hebben. Daardoor kwam de Scheldemonding volledig onder Franse controle.

Voor de "bevrijding" moest stevig worden betaald zoals ook voor het in stand houden van de Franse troepen die zich in Nederland bevonden. Dat was in die tijd geen ongebruikelijke eis. Zo betaalden de Staten van Holland de kostenrekening voor de Pruisische interventie in 1787 om de stadhouder in het zadel te houden. En in 1815 lieten de geallieerden Frankrijk betalen voor de kosten die zij hadden moeten maken om Napoleon te verdrijven.

Voor de Bataafse Republiek was het verdrag een vreugdevol gebeuren, want het maakte een einde aan de oorlog die in 1793 was begonnen.¹² Aan wie alles te danken was, kon men horen in de Grote Kerk in Den Haag zoals te lezen staat in het volgende geschrift:

Feestzangen, Ter gelegenheid, dat de Vergadering der Provisioneele Representanten¹³ zich begeeven zullen naar de groote Kerk in den Haage, om het Opperweezen te danken voor den geslooten Vrede en de Alliancie met de Fransche Republiek, en zynen zegen af te smeeken, over alle die pogingen, welke voorts zullen worden aangewend tot heil van het Vaderland.

Het openingslied was dan wel geen psalm, maar had in ieder geval een godvruchtige tekst:

*Oneindige! Dien 't menschdom huldigt,
Als God, den eengen Opperheer.*

En het refrein was:

*Verbryzel overal het juk der dwinglandy;
O God! O God! Geef vrede aan de aard.*

En maak het menschdom vry.¹⁴

Dit lied werd gezongen op de wijs van de *Marseillaise*, de strijdzang waarin, zoals we weten, de naam van God schittert door afwezigheid.

Volgens de Nederlandse traditie zou het feest gevierd moeten worden met een *illuminate* van huizen en gebouwen door het dure kaarslicht. Maar nu gebeurde de viering op de moderne Franse manier, dat wil zeggen door volksfeesten.¹⁵

En dan was er in 1795 nog voor de Franse overwinnaars de zeer fraaie bijvangst van de kunst- en wetenschappelijke collecties van de stadhouder.

De bezittingen van de stadhouderin 1795¹⁶

Een van de bepalingen van het Verdrag van Den Haag was dat de onroerende bezittingen van de stadhouder eigendom van de Bataafse Republiek zouden worden, maar dat Frankrijk kon beslissen over wat het met de roerende goederen zou doen zoals staat in artikel 19 van het verdrag: *De Fransche Republiek laat aan de Republiek der Veréénigde Provinciën over, alle de vaste goederen van het Huis van Oranje, gelijk ook zulke roerende goederen en meubilen, waar over de Fransche Republiek oordeelen zal niet te moeten disponeeren.*¹⁷

De stadhouder bezat, zoals anderen van hoog aanzien, een prestigieuze collectie van schilderijen, prenten, boeken, manuscripten, beeldhouwwerken en voorwerpen van wetenschappelijk en van natuurhistorisch belang.¹⁸ Het grootste gedeelte ervan bevond zich in Den Haag, maar ook in zijn paleizen over het land verspreid hingen de nodige kostbaarheden aan de muur en was het meubilair van vorstelijke allure.

Het Franse standpunt was duidelijk: niet het Bataafse volk was de vijand van Frankrijk, maar wel de stadhouder aan wie de oorlog was verklaard.¹⁹ Voor de Franse "bevrijders" was de stadhouder een onderdrukker van het Bataafse volk, een man die het recht op zijn bezittingen verspeeld had. Op 30 januari 1795 bespraken de Hollandse volksvertegenwoordigers een brief van de Franse afgevaardigden Alquier, Frécine, Roberjot en Hausmann waarin verzocht werd een overzicht van de bezittingen van de stadhouder te geven. De vergadering antwoordde dat het onmogelijk was dit te doen, omdat Holland niet bevoegd was een daartoe noodzakelijk onderzoek in de andere provincies in te stellen.²⁰ De "oude" Republiek was namelijk een bondstaat en geen eenheidsstaat.

¹² Ik ga uit van het standpunt dat de Republiek van de Verenigde Nederlanden door Frankrijk niet bezet, maar bevrijd werd van het Ancien Regime.

¹³ De voorlopige volksvertegenwoordigers.

¹⁴ W.P.C. Knuttel, *Catalogus van de Pamfletten-Verzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek* ('s-Gravenhage 1890-1920) nr. 22473.

¹⁵ Cornelis van der Aa, III, 425.

¹⁶ Zie: L.A. Struik, *Oranje in ballingschap 1795-1813* (Amsterdam 2006) 419-427.

¹⁷ Cornelis van der Aa, III, 412.

¹⁸ Willem Hendrik Jacob van Westreenen van Tiellandt, 'Algemeen overzicht der voorwerpen van natuur, kunsten et wetenschappen, tijdens de Fransche overheersing, uit de vorstelijke en lands-verzamelingen, uit ons vaderland ontroofd' in: *Vaderlandsche Letteroefeningen jaargang 1815*, 532-542. Zie ook: *Musée Royal de L. Haye. Catalogue raisonné des tableaux et des sculptures. Deuxième édition* (La Haye 1914) XIII.

¹⁹ Een dergelijke redering vindt men terug in 1815 toen de grote mogendheden verklaarden dat zij strijd voerden tegen Napoleon, maar niet met Frankrijk in oorlog waren.

²⁰ *De geëxtendeerde notulen, behelzende de decreeten der provisioneele representanten van het volk van Holland, zints XXVI Jann.-XXVIII Febr.*, I (Dordrecht 1795) 88-90.

Ook werd aangevoerd dat sommige burgers nog iets op de stadhouder te vorderen hadden. Datzelfde gold voor de provincies die aan de stadhouder geld hadden voorgeschoten voor de aanschaf van domeinen. Bovendien, het betrof bezittingen van de stadhouder als burger en die mochten niet zomaar geconfisqueerd worden.

De Franse afgevaardigden waren het daarmee niet eens, en namen alles in beslag. Zij waren wel bereid op 11 maart een aantal voorwerpen als teken van vriendschap terug te geven. Het betrof een sabel van Michiel Adriaansz de Ruyter (1607-1676), de admiraalsstaf van Maarten Harpertzoon Tromp (1598-1653), een met edelstenen versierd kanonnetje, ooit aan De Ruyter geschonken door een inlandse vorst, en een paar voorwerpen uit de Geuzentijd.²¹

Op de dag van de overhandiging aan de Staten-Generaal stonden vóór het gebouw aan het Haagse Buitenhof, waarin zich het rariteitenkabinet van de gewezen stadhouder bevond, troepen aangetreden. Na de aankomst van generaal Jean-Baptiste Dumonceau (1760-1821), op 7 maart 1795 door Pichegru aangesteld tot militair commandant van Den Haag, en kolonel Adrien-Joseph Saudeur (1737-1812) trokken zij in een plechtige optocht naar het Binnenhof om in de Trêveszaal deze voorwerpen te overhandigen aan de leden van de Staten-Generaal. De patriot Jan Willem de Winter (1761-1812), generaal in het leger van Pichegru, had de eer de commandostaf van Tromp te mogen dragen.²² Voor het toegestroomde Haagse publiek viel veel te genieten, zeker ook dankzij het Franse muziekkorps dat de *Marseillaise* en het *Ça ira* speelde. In de *Marseillaise* werd het verdrijven van de tirannen bezongen, in het *Ça ira* kreeg de adel ervan langs: *Ça ira, ça ira, ça ira, tous les aristocrates, à la lanterne, à la lanterne, à la lanterne on les pendra.* (Het zal gebeuren, het zal gebeuren, alle aristocraten zullen aan straatlantaarns worden opgehangen.)

Tijdens de overhandiging door Dumonceau speelde het muziekkorps de aria *où peut on être mieux qu'au sein de sa famille!* (Waar kan men beter zijn dan in de familiekring!)

Dit muziekstuk, gecomponeerd door André-Ernst-Modeste Gretry (1741-1813), was in die dagen bijzonder populair en onderstreepte in de bijeenkomst de hartelijke betrekkingen tussen Nederland en Frankrijk.

Als tegenbewijs schonken de Staten-Generaal aan

Dumonceau een prachtig rijpaard, maar dat was niet alles, in de vergadering van 12 maart deed de Gelderse afgevaardigde Carel Hendrik van Grasveld het voorstel om de Franse afgevaardigden uit te nodigen voor een groot feestmaal. Dit werd met algemene stemmen aanvaard.

Op 13 maart 1795 schreven de afgevaardigden Alquier en Cochon aan het Comité de Salut Public: *Nous nous sommes mis en possession de la bibliothèque et des cabinets d'histoire naturelle et de tableaux du ci-devant Stathouder; nous ferons évacuer tout ce qui en vaudra la peine et vendre le reste. Nous avons chargé les citoyens Faujas et Thouin de la direction des opérations.*²³

(Wij hebben van de vroegere stadhouder zijn bibliotheek en zijn verzamelingen van schilderijen en van natuurhistorische voorwerpen in beslag genomen. Wij zullen alles overbrengen wat de moeite waard is en de rest zullen wij verkopen. Wij hebben de burgers Faujas en Thouin met de uitvoering hiervan belast.)

De geoloog Barthélémy Faujas de Saint-Fond (1741-1819) en de botanist André Thouin (1747-1824) werden bijgestaan door de beeldhouwer Edme Gaulle (1770-1841).²⁴ Thouin stond in contact met Sebald Justinus Brugmans (1763-1819), de Leidse hoogleraar in de botanie. Zij maakten gebruik van de inventaris, opgesteld door Arnout Vosmaer (1720-1799), directeur van het kabinet van Natuurlijke Historie van de stadhouder.

Eind april 1795 werd met het transport van de collecties naar Parijs begonnen via de binnenwateren over de Schelde langs Gent, Doornik, Valenciennes naar Cambrai. Dit gebeurde onder meer met de kraak (binnenvaartuig met één mast) van de Delftse schipper Maas. In Cambrai werd de lading overgebracht op wagens. Over land reden deze naar Saint-Quentin, waarna de reis per boot via de rivier de Oise naar Parijs werd voortgezet.²⁵ Daar werd uitgeladen in de haven van Saint-Nicolas die bij het Louvre lag. Het vervoer uit Den Haag naar de Franse hoofdstad nam ongeveer twee maanden in beslag.²⁶

De 191 schilderijen werden ondergebracht in het Musée National en de voorwerpen van het kabinet van Natuurlijke Historie in de Jardin des Plantes. Het Musée National was gevestigd in de rechtervleugel van het paleis van de Tuilleries, ook bekend als de Galérie des Tuilleries.²⁷ Deze vormde langs de Seine de verbinding tussen het Louvre en de Tuilleries.

²¹ Deze voorwerpen werden ondergebracht in de Nationale Konst-Gallerij en belandden uiteindelijk in het Rijksmuseum in Amsterdam.

²² De Winter was marine-officier toen hij uitweek naar Frankrijk. Na 1795 werd hij in de rang van vice-admiraal opperbevelhebber van de Bataafse vloot. In de zeeslag bij Kamperduin (1797) werd hij door een Britse vloot onder Adam Duncan (1731-1804) verslagen.

²³ *Recueil des Actes du Comité de Salut Public avec la correspondance officielle des représentants en mission* (Parijs 1911) XXI, 37.

²⁴ F. Boyer, 'Le transfert des collections du stathouder (1795)', *Annales historiques de la Révolution Française* no.203 (Janvier-Mars 1971) 389-404.

²⁵ Frans Grijzenhout, *Cultureel erfgoed in revolutie en restauratie* (Amsterdam 2004) 8.

²⁶ B.C. Slingers en A.A. Wertheim, *Een vorstelijke dierentuin. De menagerie van Willem V* (Zutphen 1994) 95.

Van de stadhouderlijke bibliotheek werden zo'n 2.500 kostbare boeken naar de Nationale Bibliotheek in Parijs overgebracht.²⁸

In het Louvre aangekomen begon het uitpakken van de collectie schilderijen tussen 27 en 28 september 1795. Eind 1795 hingen de schilderijen in het Louvre, waar zij gezien werden door Constans Philipp Wilhelm von Jacobi (ca. 1745-1817), Pruisisch gezant in Londen. Deze meldde dit aan Wilhelmina van Pruisen toen zij verbleef in het Engelse Hampton Court.²⁹

De Franse belangstelling ging ook uit naar de dierentuin van de stadhouder. Een gedeelte ervan was ondergebracht in het Kleine Loo bij Voorburg, maar het belangrijkste deel bevond zich in het Grote Loo bij Apeldoorn. Een huzarenstuk was het overbrengen van de twee olifanten Hans en Parkie van Apeldoorn naar de Jardin des Plants in de Franse hoofdstad. De dieren waren in 1786 door de Verenigde Oostindische Compagnie (VOC) aan de stadhouder geschonken. Zij waren de trekpleister van de dierentuin en zouden dat ook in de Parijse Jardin des Plantes worden. De twee olifanten werden op een schip via de binnenwateren naar Parijs overgebracht. Zij vertrokken op 15 oktober 1797 op wagens uit Apeldoorn en werden vanaf Deventer per schip verder vervoerd. Via Valenciennes, waar de winter werd doorgebracht, bereikten zij Parijs op 23 maart 1798. Olifant Hans stierf daar in 1802, maar Parkie bleef in leven tot in 1816.

Slotopmerkingen

De inbeslagname van de stadhouderlijke verzamelingen paste in het cultuurbeleid van de Nationale Conventie zoals het zich ontwikkelde had met betrekking tot de Franse kerkelijke kunstschaten en de kunstverzamelingen van de émigrés en van Lodewijk XVI. Dit hield in dat ze tot nationaal erfgoed werden verklaard en opgenomen werden in de nationale musea. Het werd ook door Frankrijk in de veroverde gebieden gevolgd zoals in België en het westelijke Duitse Rijngebied in 1794. Dat waren immers gebieden die ingelijfd werden bij Frankrijk en dus onder de Franse wetten vielen. De stadhouder werd door de Nationale Conventie beschouwd als een onderdrukker van de Nederlanders en

als een vijand van Frankrijk. In Franse ogen was dat voldoende reden om zijn bezittingen te confisqueren. In 1795 was de staatkundige indeling van Europa anders dan die in 1815. De prinsbisdommen Luik, Trier, Keulen en Mainz waren nog zelfstandig. Het grootste deel van België had de Oostenrijkse Habsburgers tot landsheer. Na de beslissingen van het Congres in Wenen (9 juni 1815) waren grote Duitse delen ten westen van de Rijn toegekend aan Pruisen, terwijl België deel ging uitmaken van het nieuwe Koninkrijk der Nederlanden. De onafhankelijke Venetiaanse Republiek was onder Oostenrijks gezag gekomen.

Al die territoriale verschuivingen waren in 1815 van invloed op de restitutie van de door Frankrijk in beslag genomen kunstwerken.

Toen de Pruisische veldmaarschalk Blücher in juli 1815 Parijs binnen was getrokken, was een van zijn eerste daden het teruggeven van schilderijen die de Fransen onder meer in Keulen hadden buitgemaakt.

De keizer van Oostenrijk zorgde ervoor dat de "Paarden van Venetië"³⁰ weer in Venetië terugkwamen.

De Nederlandse koning Willem I ging hetzelfde doen voor de kunst die de Fransen uit België hadden weggehaald. Voor de Nederlandse koning was dat de gelegenheid bij uitstek te laten zien dat hij ook de vorst van de Belgische katholieken was, zoals Walter Scott dit in 1815 formuleerde: *De koning verwaarloost niets dat hem kan verzoenen met zijn nieuwe katholieke onderdanen. Onlangs heeft hij beloofd al zijn invloed te gebruiken om de schilderijen die de Fransen uit de diverse Nederlandse kerken en in het bijzonder die in Brussel en Antwerpen hebben gehaald, terug te brengen.*³¹

De stadhouderlijke verzamelingen die in 1795 naar Parijs waren overgebracht, werden voor een groot deel in 1815 naar Nederland teruggehaald.³² Met name boeken en manuscripten bleven achter in de Franse Nationale Bibliotheek.

²⁷ A.M. Elias, *Een minister op dienstreis. W.F. Roëll in 1807 per koets door Frankrijk* (Amsterdam 2003) 3 en John Gurwood, *The Despatches of the Duke of Wellington* (Londen 1838) XII, 641-642. Het Tuilleriespaleis werd in 1871 tijdens de Franse Commune verwoest.

²⁸ P.W. Klein, M.A.V. Klein-Meijer, *De wereld van de Koninklijke Bibliotheek. 1798-1998* (Amsterdam 1998) 3.

²⁹ Johanna W.A. Naber, *Correspondentie van de stadhouderlijke familie. 1795-1820*, III ('s-Gravenhage 1933) 91.

³⁰ De vier bronzen paarden die boven de ingang van de San Marco in Venetië stonden waren in 1797 op last van Napoleon naar Parijs gebracht.

³¹ Donald Sultana, *From Abbotsford to Paris and back. Sir Walter Scott's Journey of 1815* (Dover (USA) 1993) 10.

³² Kees Schulten, 'De Stier van Paulus Potter op reis. Kunstroof of kunstbeheer?', *Mars et Historia* 3(2016) 4-12.

Van messing baretemblemen tot geborduurde mouwleeuwen

Mars portretteert: Rob Kuenen

Drs. Liesbeth Brama

Rob Kuenen.
Foto: Rob Kuenen

Marsleden hebben vaak bijzondere verzamelingen. Obus of affiche, helm of harnas. De zolders van onze leden herbergen vaak verborgen schatten. De redactie wil in een serie artikelen nader kennismaken met de leden van de vereniging om het verhaal achter de verzameling te horen. Aan het woord is deze keer embleemverzamelaar en bestuurslid: Rob Kuenen (Venlo, 1967) lid sinds 1997.

Een imposante verzameling. Dat is de eerste indruk die een bezoeker krijgt als er een zolderwand vol ordnermappen opdoemt gevuld met jawel: baretemblemen, mouwemblemen, kraagemblemen maar ook mouwleeuwen, indelingsemblemen, borst- en borstzakemblemen en rangen. Rob Kuenen is verslingerd aan het verzamelen van de vele soorten emblemen die de Koninklijke Landmacht rijk is en toont enthousiast zijn mooiste exemplaren. Hij legt uit dat hoewel sommige emblemen identiek lijken er toch grote verschillen zijn

in bijvoorbeeld de manier van hoe een stiksel op de stof is aangebracht. Noem een embleem en Rob tovert het moeiteloos tevoorschijn uit zijn collectie.

Verzamelaar ...

De fascinatie begon al vroeg. 'Ik verzamel al zo'n veertig jaar, vertelt Rob, 'als klein jongetje fietste ik alle kazernes af om emblemen en speldjes te verzamelen. Vroeger had je op de kazernes nog foeriers zitten, daar kon je nog wel eens wat bij regelen. Dan was er een oude lichte afgezwaaide en dan lagen daar nog oude emblemen. Die kon je zo uit dozen graaien.' Later toen Rob bij de Historische Verzameling van de Koninklijke Militaire Academie (KMA) terecht kwam kon hij zijn kennis uitbouwen. Als lid van de Stichting Samenwerkende Militaria Verzamelaars zat hij midden in het netwerk van de militariaverzamelaars. 'Binnen onze vereniging *Mars et Historia* was Bob Cats de grote kenner van emblemen en om wat jong bloed naar binnen te brengen ben ik erbij gekomen.' De afdelingscorrespondenten binnen de vereniging waren de specialisten op hun vakgebied voor wat betreft sabels, medailles, het KNIL etc. *Mars et Historia* was de grote paraplu waar alles onder verenigd werd. In het begin verzamelde Rob alles. 'Het kon zo gek niet zijn, uniformen, emblemen, serviezen, noem maar op. Ook van andere krijgsmacht delen dan de landmacht, en zelfs van de politie en brandweer.' Dat liep op een gegeven moment spaak omdat er geen ruimte meer

Ontwerpen van de luchtmachtbaretemblemen door H. Lohmeyer. Veel na-oorlogse baretemblemen zijn van zijn hand.
Foto: Rob Kuenen

Variaties in messing mouwleeuwen uit de Indië-periode.
Foto: Rob Kuenen

was om alles op te slaan. 'Ik ben toen goed gaan nadenken over wat ik nu eigenlijk het belangrijkste vond,' vertelt Rob. 'Wilde ik nu dat embleem op een bijpassend uniform hebben of ging ik bij dat uniform op zoek naar het juiste embleem? Uiteindelijk ben ik bij de emblemen uitgekomen: 'dat vond ik toch het leukste.' Robs collectie is deels aangekocht van andere verzamelaars die ermee stopten en deels zelf verzameld. Toen hij de keuze maakte voor de emblemen heeft hij contact opgenomen met andere verzamelaars om de spullen in zijn collectie die hij niet meer wilde hebben, te ruilen tegen emblemen. 'Zo heb ik alles kunnen uitbreiden.' De kern van de collectie vormen de emblemen van de Nederlandse landmacht vanaf 1940 in alle mogelijke variaties. 'Dat kunnen ontwerpschetsen zijn, proefmodellen, standmodellen, halffabrikaten, eigenlijk van alles wat ik erbij kan vinden.'

... en ontwerper

Als kenner van emblemen wordt Rob zelf vaak benaderd om emblemen te ontwerpen. Bij een nieuw te vormen eenheid heeft de commandant bepaalde ideeën hoe een embleem er uit moet komen zien. Rob maakt dan op basis van de geschiedenis van een regiment een bepaald ontwerp. Bij het doorgeven van een bepaalde traditie kan bijvoorbeeld een boom verbeeld worden. Deze kan dan weer op verschillende achtergronden en in verschillende kleuren en borduursels worden weergegeven. Rob probeert in zijn ontwerpen zoveel mogelijk variaties te schetsen zodat uiteindelijk de keuze op een embleem valt dat het meest aanspreekt. Dat valt soms niet mee. 'Ik had eens een ontwerp gemaakt met een leeuw en een tijger. Dat vond de commandant Opleidings- en Trainingscommando (OTCo) een mooi embleem maar het was niet goed genoeg. De leeuw en

de tijger zijn geen Nederlandse dieren en er kon geen link gelegd worden naar de functie van de eenheid. Toen hebben we alles opnieuw bekeken en in samenspraak met de commandant en de stafadjutant van de eenheid zijn er nieuwe ontwerpen gemaakt.' Uiteindelijk bereik je een compromis waar iedereen tevreden mee is. 'Maar', stelt Rob, 'de Traditiecommissie heeft uiteindelijk het laatste woord en beslist.'

Emblemenboek

Alle kennis die in de afgelopen veertig jaar verzameld is wil Rob niet verloren laten gaan. Al zijn emblemen heeft hij minutieus beschreven en geordend. Hij wil graag een compleet emblemenboek uitbrengen dat alle emblemen van de Koninklijke Landmacht beschrijft. 'Er zijn wel wat algemene boeken maar geen gespecialiseerde emblemenboeken', vertelt Rob. 'Het werk van Martien Talens is het meest volledige wat er op dit moment is maar dat stamt alweer uit 1985 en is niet meer actueel.' Rob toont mij de opzet van het manuscript. 'Ik wil per hoofdcategory een hoofdstuk waarin duidelijk het embleem beschreven wordt, samen met alle variaties die daarin verschenen zijn. Dat geeft een zo'n volledig mogelijk beeld van een embleem. En verder natuurlijk moet er kleurenfoto's van een hoge resolutie in het boek komen waarop de emblemen goed te zien zijn.' Rob erkent dat dit levenswerk wel wat voeten in de aarde heeft. 'Ik ben er al zo'n twintig jaar mee bezig en had ook een uitgever op het oog. Helaas overleed hij maar het boek gaat er wel komen hoor. Ik ben al een heel eind. Ik hoop als eerste de mouwleeuwen in boekvorm uit te geven.'

Variaties in emblemen van de Expeditionaire Macht en 1e Divisie.

Foto: Rob Kuenen

Het bewapeningsfonds uit de jaren 1920 en de luchtdoelartillerie, deel 2

Dr. Dirk Starink

Het 8 cm lang 45 luchtdoelkanon op kruisaffuit van de Zweedse firma Bofors. Een exemplaar kwam in 1927 naar Nederland ter beproeving, maar dat leidde niet tot een seriebestelling.

Foto: NIMH

In het eerste deel van dit artikel is uiteengezet dat de invoering van de nieuwe Dienstplichtwet in 1922 gepaard ging met een plan om gedurende een aantal jaren voor een bedrag van f 106 miljoen te investeren in modern geschut, munitie en uitrusting voor het Nederlandse leger. Voor de financiering van dit plan dacht minister Van Dijk aanvankelijk aan de vorming van een bewapeningsfonds. Zo konden de betalingen voor versnelde aanschaf van legermaterieel over een

groter aantal jaren worden uitgesmeerd. Door de sterke bezuinigingen als gevolg van een teruglopende economie en vooral na de verwerping in 1923 van de – met een soortgelijk fonds te financieren – Vlootwet kwam er van het bewapeningsfonds niets terecht. In plaats daarvan probeerden de ministers Van Dijk en Lambooy met een jaarlijks bedrag van f 4 miljoen te investeren in het meest noodzakelijke. Door de chef van de generale staf was in 1926 daartoe een “beperkt” plan van f 63

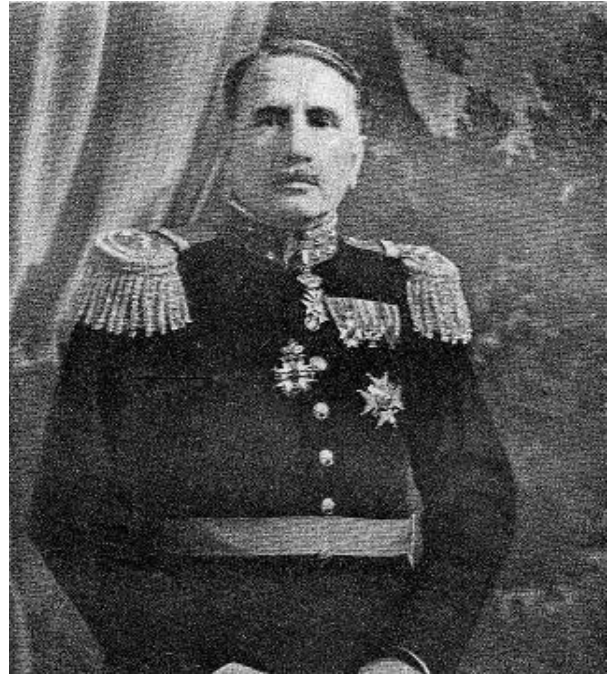

(foto links) Izaak Herman Reijnders wist als chef van de generale staf in 1935 het kabinet-Colijn ervan te overtuigen dat voor het inlopen van de materiële achterstand van het Nederlandse leger de instelling van een Defensiefonds noodzakelijk was.

Foto: Wikipedia

(foto rechts) Johan Marie Jacques Hubert Lambooy werd in april 1926 minister van Oorlog en van Marine en vanaf september 1928 van Defensie. Hij besloot de teleurstellende beproeving van het Bofors-kanon stop te zetten ten gunste van het luchtdoelkanon van Nederlands fabrikaat.

Foto: Parlementair Documentatiecentrum Leiden

Generaal-majoor Ernst Franz Insinger speelde als Inspecteur der Artillerie een belangrijke en niet geheel onomstreden rol bij de verwerving van middelzwaar luchtdoelgeschut in het midden van de jaren 1920.

Foto: Wikiwand

miljoen opgesteld, waarin onder andere ook de aanschaf van modern luchtdoelgeschut was opgenomen. De lotgevallen van deze voorgenomen aanschaf vormen de hoofdmoot van het tweede deel van het artikel over het bewapeningsfonds.

Het verloop van de aanschaf van luchtdoelgeschut

Al in het voorjaar van 1924 had minister Van Dijk de Inspecteur der Artillerie, generaal-majoor Ernst F. Insinger, uitgenodigd om samen met een versterkte "commissie inzake luchtdoelgeschut" hem voorstellen te doen voor de aanschaf van luchtdoelgeschut ter beproeving. De commissie vond dat een rationeel stelsel zou moeten bestaan uit:

1. lichte automatische kanonnen van 2-4 cm voor bestrijding van vliegtuigen op 1000-2000 m hoogte en tegen gepantserde laagvliegende vliegtuigen;
2. middelbare semiautomatische kanonnen van $\pm 7,5$ cm als hoofd-afweerwapen voor het Veldleger ter bestrijding van vliegtuigen tussen 1000-6000 m hoogte;

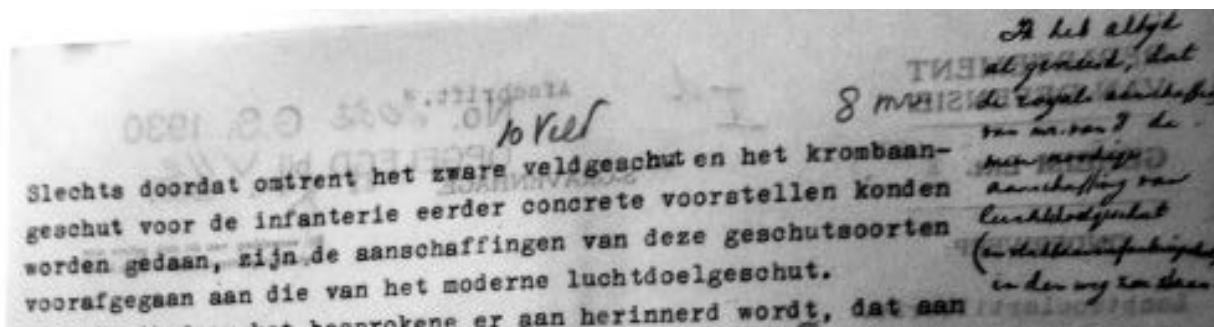
3. zware semiautomatische of enkel snelvuurkanonnen van ± 9 cm als versterking van het vuur van het middelbare geschut en ter bestrijding van vliegtuigen op hoogten boven 6000 m en op zeer grote afstanden boven 8 à 10 km.

Voorts mitrailleurs voor de bestrijding van vliegtuigen op hoogten tot 1000 m.

Insinger meldde de minister dat in de eerste plaats behoefte was aan mobiel luchtdoelgeschut van $\pm 7,5$ cm en voegde daarbij de aan dit geschut te stellen eisen. Hij gaf de minister in overweging bij een zestal fabrikanten offerte te vragen voor de levering van een proefkanon. Wat ook gebeurde.¹

Vlak voor de parlementsverkiezingen van 1 juli 1925 drong de Inspecteur der Artillerie, uit angst dat een demissionair kabinet geen beslissingen meer zou nemen, er bij minister Van Dijk op aan spoedig te besluiten over de aanschaf van een proefkanon voor de luchtdoelartillerie. Van de ontvangen aanbiedingen was die van de Zweedse firma Bofors het aantrekkelijkst vanwege de

¹ NL-HaNA, Generale Staf, 2.13.70, inv.nr. 1288: Aanschrijving minister van Defensie van 14 juni 1924, I/ve Afd. nr. 11 en brief Inspecteur der Artillerie aan minister van Defensie van 20 juni 1924, nr. 2874 Geheim, samengevat in bijlage van brief Directie der Artillerie Inrichtingen van 22 augustus 1926, nr. 3947.

Potloodaantekening, vermoedelijk van chef van de generale staf Seyffardt, op de brief van 31 mei 1929 waarin minister Lambooy meedeelt dat het weinig beschikbare geld voor uitrusting van het leger was besteed aan de aanschaf van geschut 10 Veld en mortier van 8, waardoor er geen geld meer over was voor luchtdoelgeschut.

Foto: auteur, via Nationaal Archief

moderne opstelling van het kanon op een kruisaffuit en het geringe gewicht. Omdat dit kanon van 8 cm lang 45 nog in ontwikkeling was, betrof Insingers voorstel een keuze om alleen met Bofors in zee te gaan ter beproeving en zo nodig verdere verbetering van dat kanon voor een seriebestelling. Daarop gaf minister Van Dijk aan dat – ondanks de demissionaire status van het kabinet – op de begroting van dat jaar een bedrag van f 80.000 beschikbaar bleef voor de aankoop van een proefkanon. De minister wilde echter aanvullende informatie en hij gaf aan het te betreuren dat zo'n verdere ontwikkeling niet met de Hollandsche Industrie- en Handelmaatschappij (H.I.H.) te Rotterdam kon worden opgezet. Deze dochteronderneming van de in Duitsland verboden Rheinmetall-wapenfabriek had een offerte ingediend voor kanonnen van verschillende kalibers, overeenkomstig de oorspronkelijke eisen gemonteerd op een aanhangwagen. Dat inmiddels met Bofors over een kruisaffuit en niet meer over een aanhangwagen werd gesproken, was aan de H.I.H. echter niet meegedeeld.²

Toen minister Van Dijk van Insinger de verlangde aanvullende informatie kreeg aangereikt, bleek dat Bofors bereid was het proefkanon gratis te leveren in het geval dat deze firma als enige in aanmerking kwam voor serielevering. Omdat bij het nemen van proeven met een kanon van slechts één firma toch vrijheid van handelen moest blijven, had Insinger tegen de firma gezegd, 'dat wij de mogelijkheid niet uit het oog willen verliezen, dat hangende de constructie, de beproeving of tijdens een eventuele afwachtingsperiode, welke aan de aanschaffing van het benodigd geschut voorafgaat, een

zoveel betere constructie door een andere fabriek wordt aangeboden, dat dit ons zou kunnen nopen om ondanks de genomen moeite, de te maken kosten en den verloren tijd het door Bofors aangeboden te verlaten.' In dat geval zou Bofors een vergoeding van maximaal f 80.000 ontvangen. Op basis hiervan gaf Van Dijk op 30 juli 1925 aan de Artillerie-Inrichtingen opdracht de onderhandelingen met Bofors over levering van een proefkanon te openen.³ De onderhandelingen en de bouw van het proefkanon namen bijna twee jaar in beslag. Over het 'gevechtssklaar maken en aanschaffen van luchtdoelgeschut en luchtdoelmitrailleurs' schreef Van der Palm in mei 1927 aan de minister: 'Inmiddels heb ik afschrift ontvangen van Uw aanschrijving van 11 Maart jl. IVe Afd. No. 77, waarin om de gedachte te bepalen een bedrag van 10 miljoen genoemd wordt voor de aanschaffing van geschut, munitie en instrumenten. Het dezerzijds ontwerp [volgens het beperkte plan] blijft binnen deze raming, zoodat ook deze aanschrijving geen wijziging van het aanvankelijk ontwerp nodig maakt.' Hij voegde daar echter aan toe: 'Deze kostenberekening kan uiteraard niet anders dan globaal zijn, omdat de prijzen ten deele geschat zijn en ten deele ontleend zijn aan gegevens betrekking hebbend op een bepaald kanon (8,5 tl. Bofors) terwijl omtrent de keuze nog geen beslissing is genomen. Wanneer tot aanschaffing overgegaan mocht worden zal, indien verschillende fabrieken tot het doen van aanbiedingen uitgenoodigd worden, dit wellicht kunnen leiden tot een lager eind-bedrag voor de aangegeven hoeveelheid aan te schaffen materieel. Indien dit geval zich voordoet zal het noodig zijn om een gedeelte van het

² NL-HaNA, Generale Staf, 2.13.70, inv.nr. 1288: Brief Inspecteur der Artillerie aan minister van Oorlog van 29 juni 1925, nr. 4033 Geheim en aanschrijving van minister van Oorlog van 8 juli 1925, Geheim Litt. H.56, samengevat in bijlage van brief Directie der Artillerie Inrichtingen van 22 augustus 1926, nr. 3947.

³ Ibid.

in [het groote plan] voorgestelde materieel reeds bij het eerste plan te brengen, nu blijkens Uwe aanschrijving van 11 Maart jl. I.ve Afd. No. 77, het bedrag van f 10 miljoen het voorloopig einddoel aangeeft.⁴

Minister Lambooy kon in algemene zin instemmen met dit voorstel en was van mening dat 'thans zoo spoedig mogelijk – met het beperkte plan als voorloopig einddoel voor oogen – behoort te worden overgegaan tot het in gereedheid brengen van het reeds aanwezige materieel en tot de aanschaffing van datgene, waarvan zal komen vast te staan, dat het aan de gestelde of nog te stellen eischen voldoet. (...) In hoofdzaak evenwel zal de snelheid, waarmee uitvoering aan Uw voorstellen zal kunnen worden gegeven, afhangen van het verloop van de beproeving van het nieuwe luchtdoel-kanon van 8 cm. der firma BOFORS. Hoewel het uit den aard der zaak noodig is, dat deze beproeving niet langer duurt dan onvermijdelijk is, zoo is toch overhaasting in een zoo belangrijke aangelegenheid in ieder geval verkeerd. De beslissing tot een aanschaffing van zoo groote beteekenis moet op stevigen grondslag rusten. Zoodra omtrent dit geschut een besluit zal zijn genomen, zal het mogelijk zijn een plan te maken voor een zoo spoedige aanschaffing als de beschikbare geldmiddelen zullen toelaten.⁵ Mits het proefkanon van Bofors voldeed, leek het er in 1927 dus op dat de luchtdoelartillerie kon uitzien naar een bestelling van modern middelzwaar luchtdoelgeschut ter waarde van zo'n acht tot tien miljoen gulden.

Het proefkanon van Bofors arriveerde in mei 1927 in Nederland en in januari 1928 vonden in samenwerking met de Commissie van Proefneming en de Luchtdoelcommissie de schietproeven te Oldebroek plaats. Daarbij bleken de schoten een ongunstige spreiding te vertonen en ook was inmiddels duidelijk dat het gewichtsverschil met het kanon van H.I.H. minder groot was dan eerder was gesuggereerd. Minister Lambooy, die al langer niet gelukkig was met het besluit van zijn voorganger om alleen met Bofors in zee te gaan, schreef in mei 1928 over de gewichtstoename: 'Dat van Bofors werd toen genoemd 3300 K.G. Is sedert gebleken 4000 K.G. te zijn. Intusschen is de beproeving begonnen en zijn verschillende wijzigingen aangebracht of overwogen, waardoor het kanon ten slotte vrij sterk kan afwijken van het oorspronkelijke ontwerp. Op dergelijke wijze zou met de H.I.H. vermoedelijk een even goed

Een batterij Vickers-luchtdoelkanonnen van 7,5 tI in stelling, met in de voorgrond de commandant bij het vuurleidingstoestel. Dankzij het Fonds Zuiderzeewerken kon in 1934 een eerste aanschaf van dit moderne luchtdoelgeschut plaatsvinden. Later volgden meer batterijen via het Defensiefonds uit 1936. Foto: NIMH

resultaat zijn bereikt.⁶ In een bespreking met zijn belangrijkste adviseurs op 8 augustus 1928 besloot minister Lambooy Bofors te laten weten geen aanleiding te zien om de schietproeven te hervatten. Bovendien kreeg de chef van de generale staf de opdracht de hele gang van zaken te beoordelen en de minister antwoord te geven op de vraag of – nu het Bofors-kanon in feite niet voldeed – het moment was gekomen om het ontwerp van H.I.H. in beschouwing te nemen.⁷

In zijn beoordeling kwam generaal Van der Palm tot de conclusie dat in 1925 te snel alleen met Bofors in zee was gegaan en dat de daarvoor aangepaste eisen aan de afkruit niet met H.I.H. waren gedeeld. Zijn advies aan de minister luidde dan ook: 'Hoewel niet kan worden gezegd, dat het Boforskanon definitief niet heeft voldaan, en de H.I.H. dus geen recht kan doen gelden op het gestand doen van een aan haar gedane toezegging, eischt de billijkheid, het thans gebleken verzuim jegens haar goed te maken. Het in de beproeving van het Boforskanon gekomen rustpunt is een geschikt oogenblik, de H.I.H. alsnog mede in de beproeving te betrekken ...'⁸ Inderdaad nodigde Lambooy de H.I.H. in 1929 uit een proefkanon van 8 cm kaliber te leveren.⁹ Dat kanon werd ook beproefd, maar toen het op besluitvorming aankwam, bleek er bij Defensie nog maar geld voor de aankoop van tien kanonnen. Dat was voor H.I.H. onvoldoende om dit nieuwe kanon in productie te nemen. In plaats daarvan stelde zij nog voor om in plaats van het kanon

⁴ NL-HaNA, Generale Staf, 2.13.70, inv.nr. 1288: Brief Chef Generale Staf aan minister van Oorlog van 7 mei 1927, nr. 862 Geheim.

⁵ NL-HaNA, Generale Staf, 2.13.70, inv. nr. 1288: Brief minister van Oorlog aan Chef Generale Staf van 20 juli 1927, Geheim Litt. Z.56.

⁶ NL-HaNA, Generale Staf, 2.13.70, inv. nr. 1288: Brief minister van Oorlog aan Inspecteur der Artillerie van 12 mei 1928, Geheim Litt. G.43, samengevat in bijlage van brief Directie der Artillerie Inrichtingen van 22 augustus 1926, nr. 3947.

⁷ NL-HaNA, Generale Staf, 2.13.70, inv. nr. 1288: Brief minister van Oorlog aan Chef Generale Staf van 10 augustus 1928, Geheim Litt. R.66.

⁸ NL-HaNA, Generale Staf, 2.13.70, inv. nr. 1288: Brief Chef Generale Staf aan minister van Defensie van 12 september 1928, nr. 3398 Geheim.

⁹ NL-HaNA, Generale Staf, 2.13.70, inv. nr. 1288: Aanschrijving minister van Defensie van 5 februari 1929, Geheim Litt. B.13.

van 8 cm het reeds voor export in productie zijnde luchtdoelgeschut van 7,5 cm te leveren, maar daar ging de nieuwe minister van Defensie niet op in.¹⁰ Dr. Laurentius N. Deckers, die in augustus 1929 de portefeuille van zijn partijgenoot Lambooy had overgenomen, kreeg namelijk te maken met nog verdergaande bezuinigingen vanwege de economische wereldcrisis na de beurskrach van 1929. Hij schreef in juli 1932 aan alle betrokkenen bij de aanschaf van luchtdoelgeschut: 'Ik deel U mede, dat de financiële toestand van het Rijk mij noopt geheel af te zien van het verlenen van medewerking bij het geven van demonstraties met luchtdoelgeschut of luchtdoelmitrailleurs. Op het nemen van deze beslissing is mede van invloed geweest de nog op de ontwapeningsconferentie te Genève in behandeling zijnde kwestie van het verbod van bepaalde strijdmiddelen.'¹¹ Voor een antwoord op de vraag hoe het zover had kunnen komen, moeten we de draad van de investeringen in het legermaterieel weer opnemen.

Het opdrogen van de fondsen voor investering in legeruitrusting

Eind mei 1930 had minister Deckers de Inspecteur der Artillerie laten weten dat de geraamde kosten voor het luchtdoelgeschut volgens het "beperkte plan" van de chef van de generale staf inmiddels f 16 miljoen beliepen, het dubbele van wat destijds was aangenomen. Weliswaar was de minister van mening dat 'de weerbaarmaking van onze luchtdoelartillerie een dringende eisch is. Aan de aanschaffing van modern luchtdoelgeschut met toebehooren werd dan ook de voorrang toegekend in het zoogenaamde "beperkte bewapeningsfonds", hetwelk heeft geleid tot het jaarlijks opbrengen van een gezamenlijk bedrag van 4.000.000,- Gld. op de begroting, verdeeld over de posten ten behoeve van de materieelvoorziening van het leger.' Maar, zo stelde Deckers vast, doordat omtrent het zware veldgeschut van 10 cm en het krombaangeschut voor de infanterie (mortier van 8 cm) in tegenstelling tot het luchtdoelgeschut concrete aanschafvoorstellen aan hem waren voorgelegd, had hij die inmiddels laten aanschaffen.¹² Op de kopie van deze brief voor de chef van de genera-

le staf – inmiddels was dat luitenant-generaal Hendrik A. Seyffardt – is een potloodaantekening te lezen: 'Ik heb altijd al gevreesd, dat de royale aanschaffing van mr. van 8 de meer noodige aanschaffing van luchtdoelgeschut (en vlakbaaninfanteriegeschut) in de weg zou staan.'¹³

Bij het opstellen van de begroting voor 1931 verlaagde Deckers de investeringspost voor legeruitrusting bovendien van f 4 miljoen naar f 3,7 miljoen en voegde daaraan toe: 'In verband met andere dringende behoeften van overeenkomstigen aard is voor dit jaar – naar gehoopt wordt, bij uitzondering – met een geringer bedrag dan in de laatste jaren werd aangevraagd, volstaan moeten worden.'¹⁴ Een jaar later verlaagde hij dat bedrag echter verder tot f 3,4 miljoen.¹⁵ Eind november 1931 rapporteerde de minister aan de Kamer dat vanaf 1925 (het eerste jaar dat f 4 miljoen was geraamd) tot en met 1931 in totaal voor een bedrag van f 27,5 miljoen was geïnvesteerd, namelijk:

f 22.485.000 voor artilleriesmaterieel (ook voor de kustartillerie);
f 540.000 voor zoeklichten;
f 2.461.000 voor aanschaffing en oplegging van gasmaskermaterieel;
f 150.000 voor proefnemingen en onderzoek omtrent gasafweermiddelen;
f 104.000 voor proefnemingen en onderzoek omtrent fysische strijdmiddelen;
f 1.290.000 voor verbindingsmiddelen.¹⁶

In de daaropvolgende jaren herstelde de minister de begrotingsposten "voor de verbetering van de uitrusting van het leger" weer enigszins: f 3 miljoen voor 1933, f 3,2 miljoen voor 1934 en f 4,3 miljoen voor 1935.¹⁷ Bij al deze bedragen moet worden bedacht dat ze – zoals minister Van Dijk in 1924 al had aangegeven – niet alleen de investeringskosten voor aanschaf van nieuw materieel bevatten, maar ook de kosten van aanschaf van materieel 'voor aanvulling van het jaarlijksch verbruik en ten behoeve van het gaande houden van den dienst', dus in feite materiële exploitatie, toen ongeveer f 2 miljoen per jaar. Wanneer men hiermee rekening houdt, komt men tot een globale netto-investe-

¹⁰ A.F. Nuyt, *Dutch offshoots of Rheinmetall, 1923-1934* gepubliceerd op de website <http://www.overvalwagen.com/HIHSiderius.html>

¹¹ NL-HaNA, Generale Staf, 2.13.70, inv. nr. 1289: Aanschrijving minister van Defensie van 11 juli 1932, Geheim Litt. M.86.

¹² Interessante details: van het zware veldkanon van 10,5 cm waren in 1927 bij Bofors 36 exemplaren gekocht die als 10 veld M27 werden aangeduid. Van de mortieren van 8 cm van het type Stokes-Brandt waren in april 1929 onder de aanduiding M31 200 stuks bij HIH in licentieproductie gegeven.

¹³ NL-HaNA, Generale Staf, 2.13.70, inv. nr. 1288: Brief minister van Defensie aan Inspecteur der Artillerie van 31 mei 1929, Geheim Litt. R.57.

¹⁴ HTK 1930-1931, bijlagen, 2 VIII nr. 2: Memorie van toelichting op de Defensiebegroting 1931.

¹⁵ HTK 1931-1932, bijlagen, 2 VIII nr. 2: Memorie van toelichting op de Defensiebegroting 1932.

¹⁶ HTK 1931-1932, bijlagen, 2 VIII nr. 25: Memorie van antwoord op het voorlopig verslag over de Defensiebegroting 1932.

¹⁷ Memories van toelichting op de Defensiebegrotingen 1933, 1934 en 1935.

ring tussen 1920 en 1935 van bijna f 28 miljoen, ofwel gemiddeld f 1,75 miljoen per jaar (zie onderstaande tabel). Deze uitkomst steekt schril af bij het bedrag van f 106 miljoen dat minister van Dijk in 1922 voor ogen had gestaan en door zijn opvolger Lambooy in 1927 was teruggebracht tot f 63 miljoen.

Jaar	Begroot voor legermaterieel	Begroot voor exploitatie	Resteert voor investeringen
1920	3.201.570	1.936.570	1.265.000
1921	3.994.150	2.374.350	1.619.800
1922	5.675.300	2.675.300	3.000.000
1923	3.731.050	1.808.050	1.923.000
1924	4.570.300	2.024.200	2.546.100
1925	4.000.000	1.985.300	2.014.700
1926	4.000.000	1.995.200	2.004.800
1927	4.000.000	2.029.700	1.970.300
1928	4.000.000	2.033.120	1.966.880
1929	4.000.000	2.259.245	1.740.755
1930	4.000.000	2.409.085	1.590.915
1931	3.700.000	2.291.215	1.408.785
1932	3.403.000	2.386.975	1.016.025
1933	3.000.000	2.159.985	840.150
1934	3.183.000	2.286.540	896.460
1935	4.287.500	2.191.625	2.095.875
Totaal	62.745.870	34.846.325	27.899.545

Tabel. Begrote bedragen per jaar in guldens voor uitrusting van het leger, gesplitst in materiële exploitatie en investeringen in nieuwe uitrusting tussen 1920 en 1935.

Bron: Begrotingsstaten bij de Oorlogs- en Defensiebegrotingen.

Zelfs deze getallen vertellen nog niet het hele verhaal, want het betreft immers begrotingscijfers. J.C.H. Blom heeft erop gewezen dat 'gedurende het gehele interbellum de cijfers van de werkelijke uitgaven voor defensie lager liggen dan de begrotingscijfers.' Volgens de door hem in een tabel gehanteerde jaarlijkse cijfers beliepen de begrotingen voor de defensie (landmacht en marine in Nederland) vanaf 1920 tot en met 1935 een totale som van f 1.704 miljoen, terwijl de uitgaven in diezelfde periode totaal slechts f 1.459 miljoen bedroegen.¹⁸ Dat wil zeggen dat van de begrote bedragen gemiddeld slechts 86 procent daadwerkelijk werd besteed. Voor deze "onderrealisering" ter grootte van bijna een kwart miljard gulden zijn verschillende oorzaken

aan te voeren. Regelmatig moesten ministers op aandrang van de Kamer nog op bepaalde begrotingsposten korten, terwijl zij daarentegen over het algemeen zeer terughoudend waren met het presenteren van overschrijdingen. Ook resulteerden personeelstekorten in mindere uitgaven dan op grond van de begrote sterkte was geraamd. Ten slotte was er volgens F. Snapper sprake van het effect van spontane bezuinigingen in het ambtelijk apparaat en in de krijgsmacht. Minister Deckers zou tegenover zijn ambtgenoot van Financiën in een brief van 21 december 1934 hebben verklaard dat de vele bezuinigingsmaatregelen de autoriteiten hadden doordrongen van de noodzaak voortdurend eerst zelf naar bezuinigingen te zoeken.¹⁹ In hoeverre de in dit artikel behandelde begrotingscijfers voor investeringen in legermaterieel ook onderhevig zijn geweest aan onderrealisering is helaas niet meer te achterhalen, maar men kan veilig aannemen dat ze zeker niet zullen zijn overschreden. Het feit al dat de ministers vrije hand hielden om de totale som van f 4 miljoen (of minder) per jaar over vier begrotingsposten te kunnen verdelen op basis van mogelijke aanschaffing na degelijke voorbereiding en beproeving, doet vermoeden dat ook hier bedragen zijn "vrijgevallen".

Ten slotte

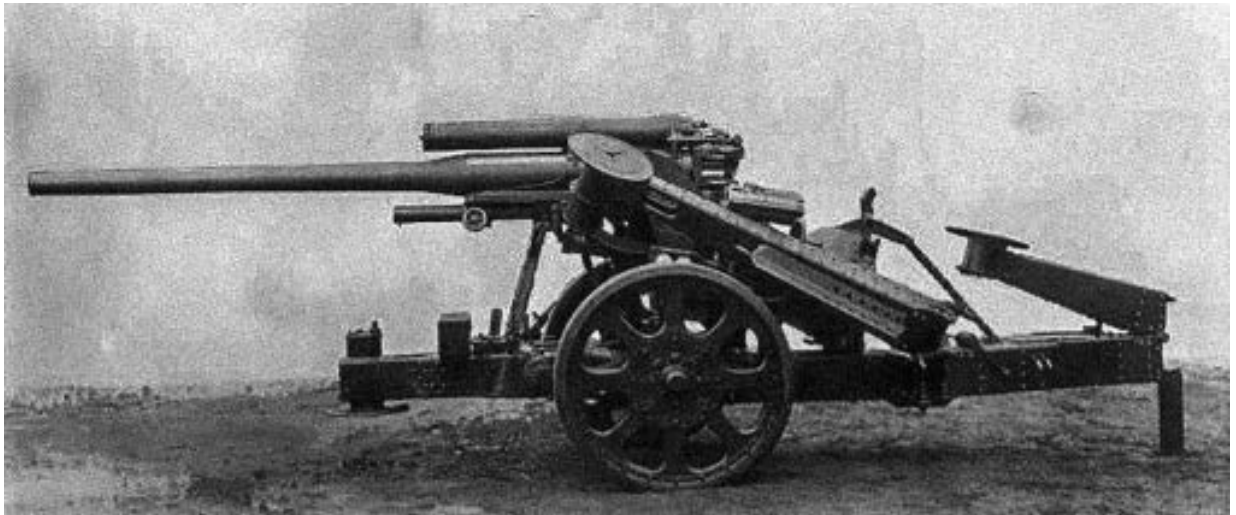
Bij het zien van bovenstaande bedragen is het heel verklaarbaar dat op de defensiebegroting uiteindelijk geen ruimte meer beschikbaar was voor grote investeringen in nieuw middelzwaar luchtdoelgeschut. Wel was enig geld besteed aan de mobiliteit van het oude geschut en de uitrusting ervan met eenvoudige vuurleidingsapparatuur. Toch bleek in 1934 opeens uit onverwachte bron geld beschikbaar voor de aanschaf van modern luchtdoelgeschut en wel vanuit het fonds Zuiderzeewerken. In mei 1932 was de Afsluitdijk gesloten en vanaf dat moment werd het waterpeil in de tot IJsselmeer omgedoopte Zuiderzee – dat van belang was voor het onder water zetten van de Nieuwe Hollandse Waterlinie – geregeld door twee sluizencomplexen bij Den Oever en Kornwerderzand. In de begroting voor 1934 van de Zuiderzeewerken was daarom een bedrag opgenomen van f 2,25 miljoen voor 'de aanschaffing van mobiel luchtdoelgeschut en mobiele luchtdoelzoeklichten, welk materieel voor de bescherming van de sluizencomplexen dringend nodig is.'²⁰

Minister Deckers benoemde een speciale Commissie

¹⁸ J.C.H. Blom, "Durch kamen sie doch". Het Nederlandse defensiebeleid in de jaren dertig opnieuw beschouwd', in: G. Teitler, *Tussen crisis en oorlog. Maatschappijen en krijgsmacht in de jaren '30* (Dieren 1984) 116-143.

¹⁹ F. Snapper, "Durch kamen sie doch". Dankzij de luchtmacht. De defensie gedurende de periode 1929-1938 in Europa, Japan en de Verenigde Staten', in: *Mededelingen van de Sectie Militaire Geschiedenis Landmachtstaf*, deel 9 (Den Haag 1986) 45.

²⁰ HTK 1933-1934, bijlagen, 2 F nr. 2: Memorie van toelichting op de begroting Zuiderzeewerken 1934.

Het luchtdoelkanon van 8 cm in rijstand van de Rotterdamse firma H.I.H. Een exemplaar werd in 1929 ook beproefd, maar dat leidde door geldgebrek evenmin tot een seriebestelling.

Foto: www.network54.com

Luchtverdediging Zuiderzeewerken om voor dit lucht-doelgeschut eisen op te stellen en uit verschillende aanbiedingen het beste te kiezen. Toen na Hitlers machts-overname in 1933 de Duitse wapenfabrikanten onder druk kwamen om vanuit hun buitenlandse vestigingen weer naar Duitsland terug te keren, verlieten ook het personeel en de eigendommen van Rheinmetall de Hollandsche Industrie- en Handelmaatschappij, die daarop in 1934 haar deuren moest sluiten. Er waren dus in 1934 alleen nog buitenlandse leveranciers voor dit lucht-doelgeschut. Omdat de Britse Vickers-Armstrong-fabriek niet alleen een modern 7,5 cm luchtdoelkanon kon leveren, maar ook de bijbehorende vuurleidingsapparaten en verbindingsmiddelen, viel de keuze op deze fabrikant. In 1935 kocht Nederland bij Vickers zes volledig uitgeruste batterijen van elk drie 7,5 cm luchtdoelkanonnen, die in Nederland de aanduiding kregen van 7,5 tl.

Ondertussen verslechterde de internationale toestand zienderogen en moest ook de Nederlandse regering besluiten tot versnelde verbetering van de uitrusting van het leger. Chef van de generale staf Izaäk H. Reijnders had de regering al in februari 1935 een sombere conclusie voorgehouden: 'de kans, dat in een toekomstig West-Europeesch gewapend conflict de neutraliteit van Nederland zou worden ontzien, is uiterst gering.' Bij de opsomming van noodzakelijke maatregelen noemde hij daarbij als eerste: 'Invoering van modern lucht-doelge-

schut in voldoende hoeveelheid, ter bescherming van den zetel der Regeering, de groote industrie-centra, de A.I. [Artillerie-Inrichtingen], de vliegparken, de spoorwegknooppunten en de belangrijkste opslagplaatsen, enz.' Ten slotte gaf hij daarbij aan: 'Daar het uitgesloten moet worden geacht, de noodige gelden uit de gewone defensie-begroting te verkrijgen en toch de vereischte materieelvoorziening in het door mij noodig geachte snelle tempo tot stand te brengen, moge ik de vorming van een bewapeningsfonds in Uw bijzondere aandacht aanbevelen.'²¹ Het kabinet-Colijn, dat in juli 1935 aantrad, legde overeenkomstig de aanbeveling van Reijnders op 25 november van dat jaar een wetsontwerp aan het parlement voor ter instelling van het Defensiefonds²² van f 53,4 miljoen, waarvan f 31 miljoen voor de landmacht. Van de zes uit dit Defensiefonds te bekostigen materieel-categorieën, vormde de luchtdoelartillerie nu de hoogste prioriteit en de aanschaf van vliegtuigen de tweede.²³ Na vijftien jaar sukkelen met een zeer ontoereikend budget voor materieelaanschaf, dat geen ruimte bood voor aankoop van modern lucht-doelgeschut, dwong de internationale herbewapening met het bombardements-vliegtuig in de hoofdrol, Nederland eindelijk ook tot maatregelen op dat gebied.

²¹ NL-HaNA, Generale Staf, 2.13.70, inv.nr. 32: Chef Generale Staf aan minister van Defensie van 21 februari 1935, nr. 1P.

²² Overeenkomstig de tijdgeest en ter vermindering van associatie met het bewapeningsfonds sprak men nu van het Defensiefonds. Zo bezigde men in die tijd ook liever de term "verdedigingsvoorbereiding" in plaats van "oorlogsvoorbereiding".

²³ HTK 1935-1936, bijlagen, 222 nr. 3: Memorie van toelichting bij het wetsontwerp Defensiefonds.

Astrocultuur: de cultuurgeschiedenis van de ruimtewedloop

Nina Immink

Al vele millennia heeft de mens een fascinatie voor de ruimte, het heelal. Eeuwenlang is de ruimte slechts bekeken vanuit een natuur- en wiskundig perspectief, en eigenlijk niet vanuit sociaalwetenschappelijk oogpunt. De laatste jaren is hierin echter een kentering waarneembaar. Steeds nadrukkelijker benaderen wetenschappers het heelal vanuit een politiek, sociaal, militair of cultureelhistorisch perspectief. Vooral in dit laatste werkveld heeft “de ruimte”, als concept, als fenomeen of als cultus, een belangrijke rol weten te veroveren. Opvallend genoeg is pas de laatste jaren aandacht gekomen voor de cultuurhistorische kant van de ruimtewedloop van de jaren zestig en zeventig. Dit is te danken aan het werk van cultuurhistorici, die zich hebben laten inspireren door de zogenaamde *cultural turn* van de jaren tachtig en negentig. Historici zoals Peter Burke benadrukten hierbij de rollen van politieke identiteiten en lieten zien dat belangen en machtsverhoudingen in essentie subjectieve culturele constructen zijn.

Tijdens de Koude Oorlog hebben historici de ruimte veelal benaderd vanuit een realistisch perspectief, dat vooral uitgaat van de fysieke dimensie van politiek-militaire rivaliteit. Binnen dit paradigma werden culturele reflecties over de ruimte en de menselijke omgang met de ruimte gereduceerd tot een verzameling propagandistische en commerciële clichés. Maar onder invloed van de *cultural turn* zijn historici nadien nieuwe vragen over de geschiedenis van de ruimte gaan stellen. Door de ruimte te benaderen vanuit constructivistisch perspectief – het denken in subjectieve menselijke constructen – is er inzicht ontstaan in de manieren waarop mensen de ruimte verbeelden en de invloed die deze beelden hadden op de perceptie en beeldvorming van de machtsverhoudingen van de tijd. De ruimte was dus niet slechts in fysieke zin het toneel van de Koude Oorlog tussen de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie, maar met name ook in culturele zin. Voor deze zienswijze hebben cultuurwetenschappers recentelijk het begrip “astrocultuur” bedacht. Dit artikel werpt meer licht op dit nog jonge begrip. En tracht zo duidelijk te maken hoezeer de verbeelding van de ruimte de ideologieën en culturen van de hoofdrolspelers van de Koude Oorlog vormde. Naast de Sovjet-Unie en de Verenigde Staten zal ook West-Europa aan bod komen.

Postzegel uit de Sovjet-Unie met een afbeelding van Joeri Gagarin, 1971.

[Wikimedia Commons](#)

Sciencefiction en wetenschap

Het alomvattende fenomeen astrocultuur ontstond eigenlijk aan het einde van de negentiende eeuw, maar pas in de jaren zestig kon van een volwaardige cultuur worden gesproken. Interessant genoeg heeft juist dit begrip echter niet haar oorsprong gevonden in de technologische vooruitgang die in de jaren zestig werd geboekt. Het omgekeerde was het geval: eerst manifesteerde zich de astrocultuur, daarna pas de ruimtevaart. De opkomst van astrocultuur had alles te maken met de geboorte van de moderne sciencefictionliteratuur. Al aan het einde van de negentiende eeuw lukte het Jules Verne met zijn sciencefictionverhalen de aandacht van het Europese publiek te trekken. In 1901 publiceerde H.G. Wells zijn werk *De Eerste Mensen op de Maan*, waarbij hij als een van de eerste sciencefictionauteurs de massa kennis liet maken met het idee van menselijke ruimtevaart naar de maan. Het fenomeen “de ruimte” werd al snel een onuitputtelijke bron voor creatieve en inventieve sciencefictionschrijvers. Zij wisten niet alleen het publiek te fascineren met hun verhalen, maar beïnvloedden merkwaardig genoeg ook wetenschappers met hun fantasieën. De grens tussen feit en fictie kwam hierdoor onder druk te staan. Wetenschappers zoals

Postzegels uit de Sovjet-Unie met afbeeldingen van het Russische ruimtevaartprogramma, 1971.

Wikimedia Commons

Hermann Oberth gebruikten fictieve verhalen voor het ontwikkelen van werkelijke innovaties. Oberth was al vroeg geïnspireerd door Verne's werken, in het bijzonder *Van de Aarde naar de Maan* en *De Reis Om de Maan*. Als veertienjarige bouwde hij enkele modelraketten tijdens zijn schooltijd. Zo leverde hij zijn bijdrage aan de ontwikkeling van de ruimtevaarttechniek. Toen hij in 1922 op het punt stond te promoveren, werd zijn dissertatie afgekeurd. Oberth's onderzoek waarin hij zijn ideeën over mogelijke ontwikkelingen in de ruimtevaarttechniek uitwerkte, werd afgedaan als utopisch en ontrouw aan de technologische ontwikkelingen van de tijd. Zijn onafgebroken gedrevenheid leverde hem in mei 1931 wel succes op doordat hij de achttienjarige Wernher von Braun, die hij twee jaar eerder had ontmoet, aanspoorde om de raket verder te ontwikkelen. Terwijl de NSDAP van Hitler in de tweede helft van de jaren dertig zijn machtspositie in Duitsland uitbouwde, ontwikkelde Von Braun twee waterstofperoxide-aangedreven raketten, de modellen A3 en A4. Deze bleken evenwel inefficiënt en grotendeels onsuccesvol. Von Braun en het *Heeresversuchsanstalt* Peenemünde wisten uiteindelijk in 1943 het A4-model te vervolmaken. Hitler was onder de indruk en beval daarop tot massaproductie van deze raket. Dit gebeurde voor een belangrijk deel door dwangarbeiders in gevangenenkampen. De A4, inmiddels bekend als de V2-raket, werd een jaar later ingezet tegen steden als Londen, Luik en Antwerpen. Na de val van Nazi-Duitsland in mei 1945 kwam de gehele Duitse raketindustrie abrupt stil te liggen, evenals het team van Von Braun. Maar de Verenigde Staten, Groot-Brittannië en de Sovjet-Unie waren maar wat gretig om Von Braun en zijn medewerkers binnen

te halen. Alle partijen waren namelijk danig onder de indruk van de kracht van de Duitse raket. Complete Duitse rakettestfaciliteiten werden daarom als oorlogsbuit meegenomen en het team van Von Braun trad graag in Amerikaanse dienst.

De Koude Oorlog en de astrocultuur

Tijdens de laatste fase van de Tweede Wereldoorlog ontstond de Koude Oorlog. De twee supermachten stonden lijnrecht tegenover elkaar, onder meer over de toekomst van Midden- en Oost-Europa. De wereld werd gedomineerd door sterke ideologische polarisatie, gebaseerd op twee sterk tegengestelde ideologische idealen. Aan de ene kant manifesteerden de VS zich als de beschermer van de democratie, terwijl de Sovjet-Unie haar machtspositie als communistische superstaat legitimeerde met de belofte van de wereldrevolutie en de klasseloze maatschappij. Elkaar direct op het slagveld treffen, daartoe waren beide supermachten vooralsnog niet bereid. In plaats daarvan lag de nadruk in de Koude Oorlog op een soort psychologische oorlogvoering en zat men elkaar dwars in proxyoorlogen, zoals de Vietnamoorlog en de burgeroorlog in Angola. Een belangrijk veld waar de twee supermachten in directe militaire zin met elkaar wedijverden, was de ruimtewedloop. De astrocultuur van de Koude Oorlog werd hoofdzakelijk gevormd door wederzijdse paranoia: *othering*, oftewel de stereotypering van de tegenstander door omkering van zelfbeelden, en door verschillende identiteitscrises.

Rivalen in de ruimtewedloop

De ruimtewedloop tussen beide supermachten begon eind jaren veertig, toen de VS met de hulp van Von Braun en zijn compagnons een programma raketten voor de middellange afstand startte. Al snel werd duidelijk dat het onderdeel ging vormen van een bredere militaire rivaliteit met de Sovjet-Unie. De publieke belangstelling voor het programma was aanvankelijk klein, maar nam kort daarna sterk toe doordat Von Braun in mei 1950 een interview gaf aan de lokale krant *The Huntsville Times*. De krantenkop luidde: 'Dr. Von Braun Says Rocket Flights Possible to Moon'. Met deze voorpagina ontstond vrijwel direct een geheel nieuwe industrie die de ruimtevaart visualiseerde en zo voortbouwde op de nalatenschap van de laatnegentiende-eeuwse "sciencefictionvaders": de filmindustrie en de boekenwereld. In 1950 was de film *Destination Moon*, gebaseerd op het boek *Ruimteschip Galileo* van Robert A. Heinlein, zeer succesvol. Zelfs Von Braun begaf zich daarna in de filmindustrie en de "kosmos-cult" door als consultant voor Walt Disney ruimteschepen te ontwerpen voor tekenfilms. Amerikanen gingen en masse naar

De landing van de Amerikaanse Apollo 11 op de maan, 1969.
Wikimedia Commons

filmvertoningen die op wat voor manier dan ook betrekking hadden op de ruimtevaart. Ook verdiepten ze zich gretig in een breed scala aan nieuwe sciencefictionboeken. De culturele impact die Heinlein en andere schrijvers hebben gehad, staat als een paal boven water. In *Remembering the Space Age: Proceedings of the 50th Anniversary* van Emily S. Rosenberg wordt het volgende dan ook terecht geclaimd: 'Many scholars have argued that the ideas and literary productions of the [science fiction writers of the 1950's] prepared the American public for the conquest of space with elaborate visions of promise and fear and helped shape the nation's cultural and political responses.' Toch was de patriotistische lyriek die volgde niet van lange duur of bleef deze voorbehouden aan de VS. Ook de Sovjet-Unie initieerde inmiddels een eigen programma, waarin eveneens enkele Duitse raketwetenschappers participeerden die net als Von Braun na de oorlog waren overgenomen.

In 1951 werden de eerste Sovjet-raketten gelanceerd en in de zes jaar daarop bleef de raketindustrie van de Sovjet-Unie zich door ontwikkelen. Het resultaat mocht er zijn. De Spoetnik 1 werd de eerste kunstmatige satelliet die een baan om de aarde wist af te leggen en werd daarbij ook nog op de geplande deadline gelanceerd. In een poging dit te evenaren, ontving Von Braun in de VS de opdracht de Vanguard TV3 te ontwikkelen. Deze Vanguard explodeerde echter vrijwel meteen na de lancering en werd vervolgens in de media afgeschreven als Flopnik, Oopsnik of Kaputnik. De Juno I, die een jaar later werd gelanceerd, was wel succesvol en gaf de aanzet tot de oprichting van NASA. Toch compenseerde dit

succes niet het eerdere falen van de TV3. Met name president Dwight D. Eisenhower werd fel bekritiseerd voor de mislukking. Zoals Rosenberg terecht stelt, faalde Eisenhower er vooral in de pijn van Amerikaanse vernedering te verzachten: 'the more Eisenhower tried to reassure the nation about the implications of Sputnik, however, the more his critics could portray him as inept and out of touch with Cold War dangers. [Eisenhower's] popularity declined as an avalanche of scientific reports, newspaper editorials, and political speeches warned that the United States was losing its military lead because of Moscow's presumed technical superiority.' Het uitroepen van Sovjet-leider Nikita Chroesjtsjov begin 1958 tot *Time Magazine Men of the Year* maakte de vernedering compleet.

Terwijl de Amerikanen zich op ruimtevaartgebied vernederd voelden, werd de ruimtevaart in de Sovjet-Unie logischerwijs veelvuldig bejubeld. Auteur Ivan Efremov introduceerde in 1957 met zijn boek *Andromeda* ook in de Sovjet-Unie het sciencefictiongenre. *Andromeda* is een communistische utopie, waarin uiteindelijk in alle hoeken van het universum de klassenloze heilstaats is gevestigd. Vanzelfsprekend draaide het boek niet alleen om de wonderen van het heelal, maar veel belangrijker nog was het idee dat de Sovjet-ideologie de ruimte domineerde. Het boek bood veel mensen hoop en maakte de ruimte als concept gemeengoed voor het volk. In politieke zin gebruikten Sovjet-functionarissen "de ruimte" vooral om de communistische ideologie te versterken. Deze ideologie was na de Tweede Wereldoorlog hard toe aan revisie en versterking. Het Sovjet-volk was door de oorlog zwaar getroffen en was gedeprimeerd door het idee in een nieuw allesbedreigend conflict beland te zijn geraakt. Velen voelden duidelijke spanningen door het provocerende machtsspel met de VS, iets dat zichtbaar was door de anti-Amerikaanse propaganda in de Sovjet-pers, zoals de Amerikaanse Imperialistcartoons. Nadat het de Sovjet-machtshebbers duidelijk was geworden dat het concept "ruimte" effectief kon worden geconstrueerd tot propagandamiddel, schiep de staat een astrocultuur waarin de communistische utopie zoals die werd geschetst in *Andromeda* als voorbeeld werd genomen. De Communistische Partij benadrukte dat zij afhankelijk was van de door het proletariaat geboekte wetenschappelijke vooruitgang en creëerde de illusie dat de Sovjet-Unie als staat gebouwd was op de zuilen van wetenschap en vooruitgang. Communisme en ruimtevaart werden aldus onlosmakelijk met elkaar verbonden.

President John F. Kennedy, die zich goed herinnerde hoe het IJzeren Gordijn was gevormd en hoe de oorlog in Korea was uitgebroken, vond dat de Verenigde Staten de militaire, al dan niet wetenschappelijke achterstand op Sovjet-Unie snel moest goedmaken. Ook de ruimtevaart moest hierin een rol spelen. Nadat de Sovjet-Unie

Neil Armstrong, 1960.
Wikimedia Commons

in 1961 de Vostok-1 lanceerde en Joeri Gagarin als de eerste man de ruimte in stuurde, deed Kennedy een tegenzet door Alan Shepard eveneens de ruimte in te sturen, ook al duurde zijn verkenningsoperatie slechts zo'n vijf minuten. Kennedy slaagde er aldus in de Amerikaanse nationale trots opnieuw aan te wakkeren en de Amerikaanse astrocultuur te doen opleven. In de Sovjet-Unie had het slagen van de Vostok-1 echter een veel grotere culturele impact. Nadat Joeri Gagarin was gekroond tot eerste mens in de ruimte, bleek dat de Sovjet-astrocultuur inmiddels was verworden tot een seculiere staatsreligie. Hierin werden de uit het proletariaat voortgekomen ruimtepioniers getransformeerd tot goden. Zo konden ze een jongere generatie meeslepen in de utopische en communistische droom. De pioniers, waaronder dus Gagarin, werden door de staat uitgeroepen tot Helden van de Sovjet-Unie. Speelplaatsen kregen voortaan de vorm van lanceerbases, met een glijbaan vermomd als raket. Verder kregen kinderen films voorgeschoteld met een propagandistische voorstelling van de ruimte. Een voorbeeld hiervan

was de twintig minuten durende cartoon *Murzika Na Sputnike*, een verhaal dat zich afspeelde in een wonderbaarlijke uithoek van de ruimte. Een opmerkelijk gevolg van de geïdeologiseerde ruimtedroom was dat de Russisch-Orthodoxe Kerk verder naar de periferie van de maatschappij opschoof, een ontwikkeling die natuurlijk prima paste binnen het door de Sovjet-autoriteiten gehuldigde staatsatheïsme. Ten slotte dook er zelfs een geheel nieuw muziekgenre op, de "Space Age -pop", met aan kop Vyacheslav Mescherin. Dit genre kenmerkte zich door een zeer futuristisch, experimenteel en gewoon geluid.

De Amerikaanse astrocultuur kende in de eerste helft van de jaren zestig belangrijke hoogtepunten. In het kielzog van grote sciencefictionsschrijvers, zoals Robert A. Heinlein, werden magazines gevuld met gedetailleerde schetsen, ontwerpen en tekeningen van mogelijke ruimtevoertuigen. Deze waren doorgaans futuristisch en niet praktisch te verwerkelijken. Net als in de Sovjet-Unie verschenen er speeltoestellen in de vorm van ufo's. Ook de Amerikaanse astronauten werden vereeuwigd door amateurkunstenaars. De Apollo 11-missie van 1969 deed niet alleen het gehele Amerikaanse volk versteld staan, maar ook de rest van de wereld keek mee, inclusief de Sovjet-Unie. Iedereen bekeek de lancering en hoorde gretig de woorden van Neil Armstrong. In de VS werd een eigen variant van de Space Age-pop steeds vaker beluisterd en kenden musici zoals Elton John met *Rocket Man*, grote successen. Ook andere Britten gingen hierin mee, zoals David Bowie, met zijn iconische *Space Oddity*, *Life on Mars?* en *Starman*, en sciencefictionauteur Arthur C. Clarke.

Een Europese astrocultuur?

Het IJzeren Gordijn veranderde Europa zeer ingrijpend. Door de gegroeide macht van de Sovjet-Unie en de VS, de nieuwe bipolaire wereldorde waar Europa zich niet aan kon onttrekken, konden de West-Europese staten weinig anders dan de rivaliteit tussen de supermachten aanschouwen. Oost-Europa was inmiddels uitgegroeid tot een conglomeraat satellietstaten binnen de invloedssfeer van de Sovjet-Unie. West-Europese regeringen werkten samen in de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal (EGKS) en de NAVO. Maar de West-Europese eenwording kwam maar moeizaam van de grond. Dit had flinke invloed op de positie van West-Europa in de ruimtetewedloop. De individuele Europese landen bleken niet in staat om naast grootschalige investering in de wederopbouw ook nog financiële middelen in te zetten voor de ontwikkeling van nationale ruimtevaartprogramma's. Zo ging Groot-Brittannië in april 1954 met de VS samenwerken aan een programma voor de grootschalige ontwikkeling van ballistische raketten en bouwden de Britten de Blue Streak-raket. In 1960 werd de ontwikke-

De Spoetnik 1.

Wikimedia Commons/Shakko

ling van deze raket echter stilgelegd vanwege financiële tekorten. De enige mogelijkheid was eigenlijk een internationaal ruimtevaartproject waaraan elk land proportioneel meebetaalde. Maar de zwakte van het West-Europees samenwerkingsverband deed ook deze mogelijkheid uiteindelijk de das om. Europa kon niet mee met de nieuwe wereldmachten.

Toch wendde West-Europa de blik niet af van de ruimte, maar ging het zich steeds verder interesseren voor het gebruik van de ruimtevaarttechniek voor onderzoeksdoeleinden. Dit zorgde uiteindelijk in 1960 voor de oprichting van de European Launcher Development Organisation (ELDO). Dit was bedoeld om het mislukte Britse programma te vervangen en vandaaruit, met de bestaande Blue Streak-raket, de Europa-raket te ontwikkelen. De bedoeling was deze in 1964 te lanceren. Twee maanden eerder was ook de European Space Research Organisation (ESRO) gesticht. Later fuseerden beide organisaties tot de European Space Agency (ESA), die vandaag nog steeds actief is. In Nederland kon de ruimte inmiddels ook op veel belangstelling rekenen. De iconen van de Amerikaanse astrocultuur, zoals *Star Trek* en later *Star Wars*, waren ook bij het Nederlandse publiek zeer in trek. Toch leidde deze publieke fascinatie voor ruimtevaartonderzoek niet tot de vorming van een eigen Europese astrocultuur die vergelijkbaar was met de Amerikaanse. Het is de vraag hoe dit kwam.

De belangrijkste reden is dat de VS en de Sovjet-Unie de ruimtevaart gebruikten voor het bepalen van de machtsverhoudingen tijdens de Koude Oorlog. Het gevolg was dat de ruimtewedloop werd ingegeven door het verlangen de nationale en ideologische superioriteit te benadrukken. De astrocultuur voedde en versterkte dit sentiment, terwijl het in de VS door tegenculturen ook op ludieke wijze werd aangegrepen om zich tegen de Koude Oorlog te verzetten. In Europa ontbrak deze ideologische associatie echter en keek men niet door een politieke bril naar Neil Armstrong's eerste stap

op de maan. De Amerikaanse dominantie en het ontbreken van een politiek motief zorgde er ten eerste voor dat er zich geen eigen astrocultuur kon vormen en dat men slechts elementen van de Amerikaanse overnam. Maar nog belangrijker was dat het naoorlogse West-Europa, dat zijn positie op het wereldtoneel was kwijtgeraakt, simpelweg het vermogen ontbrak om eigen ruimtevaartprojecten te initiëren. Er ontbrak verbeelding, creativiteit en moed. Deze werden immers al geleverd door de VS. Dit, en het ontbreken van de benodigde fondsen, hebben uiteindelijk de West-Europese landen doen besluiten ruimtevaart niet voor militaire doeleinden in te zetten.

In 1968 vestigde het European Space Research & Technology Centre (ESTEC) zich in Noordwijk. Dit was voor het eerst dat er op Nederlandse bodem aan ruimte-exploratie werd meegewerkt. De mediabelangstelling voor de Nederlandse rol in de ruimtevaart was zeer beperkt. Slechts in enkele kranten en tijdschriften werd kort verslag gedaan van nieuwe ontwikkelingen. Bij het Nederlandse bedrijfsleven was echter veel meer interesse. In 1969 verkregen Philips en Fokker, die inmiddels een eigen ruimtevaartafdeling hadden opgezet, overheidssteun voor het bouwen van de Astronomische Nederlandse Satelliet (ANS). De ANS moest worden gebruikt voor de observatie van sterren, maar bleek op dat moment technologisch gezien onhaalbaar. In augustus 1974 lukte het wel de satelliet te lanceren. Het onderzoek met deze satelliet werd echter na twee jaar stopgezet, omdat de overheid het financieren van het project stopzette. Dit toonde aan dat, ondanks de successen van de ANS (onder andere de ontdekking van röntgenflitsen), de ruimtevaart geen prioriteit kreeg. Toch gebeurde er onder jonge mensen iets merkwaardigs, iets dat haaks stond op het eerder geconstateerde gebrek aan publieke belangstelling. Tijdens de bouw en de lancering van de ANS nam het aantal studenten voor de studie lucht- en ruimtevaarttechniek aan technische universiteiten gestaag toe. Dit was evenwel niet te danken aan het Nederlandse succes van de ANS, maar was vooral het gevolg van de Amerikaanse maanlanding.

Conclusie

De reikwijdte van de Amerikaanse astrocultuur en de invloed die deze had op West-Europa toont misschien wel beter dan welke andere politieke of sociale factor aan hoezeer de Koude Oorlog de wereld destijds beheerste. Behalve dat hieruit duidelijk werd dat Europa's machtspositie in de wereld sterk was gereduceerd, gaf deze astrocultuur ook in belangrijke mate betekenis aan de Amerikaanse identiteit, als grootmacht en leider van de vrije wereld. Niet alleen de ideologische tegenstellingen, maar ook de manier waarop de astrocultuur in beide landen vorm kreeg, bevestigde dit beeld. Waar de

VS dankzij een grote publieke belangstelling de astrocultuur als het ware natuurlijk evolueerde, werd publieke belangstelling in de Sovjet-Unie doelmatig door het regime gecultiveerd middels staatspropaganda, zowel in de vorm van posters, leuzen en speeltoestellen als door de verheerlijking van de sleutelfiguren uit het nationale ruimtevaartproject. De positie die Europa innam in deze periode was eveneens veelzeggend. Ook al was er wel degelijk baat bij het versterken van militaire samenwerking tussen de West-Europese landen onderling, de uiteindelijke doelstelling van deze staten was puur defensief en preventief. De hypothetische implicaties van een nucleaire oorlog maakte offensieve stra-

tegieën immers irrelevant. Deze samenwerking kreeg daarom nog het meest nadrukkelijk vorm door de EGKS, die later zou uitgroeien tot de EU. Kortom, met een constructivistische benadering van de ruimtewedloop en zijn astrocultuur, kan de ruimte worden beschouwd als misschien wel een van de belangrijkste tonelen van de Koude Oorlog. Zowel de Sovjets als de Amerikanen beschouwden de ruimte als de ultieme arena, de plaats waarin zij hun politieke, militaire en karakterologische superioriteit tentoonspreidden. De ruimtewedloop kwam immers voort uit twee botsende collectieve zelfbeelden en versterkte beide vervolgens.

Bibliografie

Burke, P., *Wat is Cultuurgeschiedenis?* (Utrecht 2004).

Dick, S. J. en E.S. Rosenberg (red.), *Remembering the Space Age: Proceedings of the 50th Anniversary Conference* (Washington D.C. 2008).

Gaddis, J. L., *The Cold War: A New History* (Londen 2005).

Geppert, A.C.T. (red.), *Imagining Outer Space: European Astroculture in the Twentieth Century* (Basingstoke 2012).

Huntington, S.P., 'The Clash of Civilizations?', *Foreign Affairs*, 72(1993).

Kennedy, R., 'When the Space Age Blasted Off, Pop Culture Followed', *The New York Times*, 25 september 2007.

Mangione, G., 'Rockets Away: The Space Race Remade as Child's Play', *The Calvert Journal*, 10 september 2015.

Massa, M.S., *The American Catholic Revolution: How the Sixties Changed the Church Forever* (Oxford 2010).

McDougall, W.A., *The Heavens and the Earth: A Political History of the Space Age* (Baltimore 1985).

Raspopina, S., 'The Cult of the Cosmos: How Space Exploration Replaced Religion in the USSR', *The Guardian*, 17 september 2015.

Tribbe, M.D., *No Requiem for the Space Age: The Apollo Moon Landings and American Culture* (Oxford 2014).

DE DONDERBUS

Inkoop - Verkoop - Ruil

Antieke wapens, Orden, Militaria, Uniformen, Uitrustingsstukken, Documentatie
Eerste en Tweede Wereldoorlog, Aankopen van gehele verzamelingen.

Adres:

Oostzeedijk beneden 213 A, 3061 VW Rotterdam
Geopend vrijdag van 19-21 uur, zaterdag van 11-18 uur
Telefoon: 010-4140267, Telefoon privé: 0186 60 23 38
Website: www.donderbus.com

Wie waren de 1.004 militairen in de Beemster?

Een digitale speurtocht naar hun namen en levensloop

ing. R.G.A. Ros (B ICT),
vrijtijdshistoricus Documentatiecentrum Stelling van Amsterdam

Een groepsfoto van een deel van de bezetting van Fort aan de Jisperweg. Herinneringsalbum 1916.
Collectie René Ros

Geschiedenis gaat merendeels over conflicten waarbij de elite bij naam aan bod komt. Maar wie zijn de mensen die in veel grotere aantallen maar meestal naamloos een rol speelden?

In dit artikel wordt geprobeerd om de onbekende mannen die in 1915-1916 in een vijftal forten van de Stelling van Amsterdam dienden in ieder geval weer een naam te geven. En door hun levensverhaal te vertellen wordt de menselijke kant getoond die aan die eigenaardige gebouwen verbonden is. Tegelijkertijd wil dit artikel laten zien dat automatisering nieuwe onderzoekstechnieken in het historisch onderzoek kan bieden.

Veiligheidsbezetting

Aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog mobiliseerde ons land ongeveer 200.000 mannelijke burgers om als militie of landweer hun militaire plicht te vervullen. Van hen was 6% toegewezen aan de minimale veiligheidsbezetting van de Stelling van Amsterdam. Deze verdedigingslinie was op inundaties gebaseerd, hetgeen inhield dat de polders op 15 tot 20 kilometer van de hoofdstad door een laag van 20 tot 30 centimeter water ontoegankelijk werden gemaakt. Om de zogenoemde accessen, de hogere dijken en de diepere vaar-

Keelzijde van de bomvrije kazerne van Fort aan de Middenweg.
Collectie René Ros

wegen door die inundaties af te sluiten, werden daar forten gebouwd. Deze forten werden, in tegenstelling tot oudere forten in andere linies, klein gehouden door ze een beperkte artilleriefunctie te geven. De zware artillerie werd tussen de forten geplaatst.

Het aantal en de soort accessen bepaalden de exacte taak, de bewapening, de bezetting en de bouwkundige vorm van de bomvrije gebouwen die in beton waren uitgevoerd. Als we ook vestingen en forten meerekenen die oorspronkelijk voor de Nieuwe Hollandse Waterlinie waren gebouwd, dan behoren 46 forten en batterijen tot de Stelling.

De voornaamste taak van de Stelling was om bij te dragen aan de afschrikkende werking van de gehele Nederlandse defensie, maar daarbinnen had zij een taak als Nationaal Reduit. Gelijk een donjon in een kasteel, zou de regering, als alle andere verdedigingslinies waren gevallen, hier stand proberen te houden in afwachting van een buitenlandse bondgenoot.

Volgens de "Bijzondere Bezettingsstaat 1913" (bijgewerkt in 1914) zouden er in totaal 12.294 militairen bij de Stelling ingedeeld worden: 306 officieren, 675 on-

derofficieren en 11.313 minderen. Van hen zaten 1.851 in de vele stafkwartieren, 2.212 "troepen buiten de forten" en 8.231 in de forten. Vanaf begin augustus 1914 tot voorjaar 1916 werd deze bezetting gehandhaafd, waarna velen met klein verlof werden gezonden.

Van zijn 18e tot 21e levensjaar was een goedgekeurde en niet-uitgelote jongeman militieplichtig waarna hij tot zijn 40e levensjaar landweerplichtig was. Hij diende na zijn 21e als reserve, ingedeeld bij een Bataljon Landweer dat bij het oorspronkelijke moeder-regiment hoorde. In de Stelling was het 2e Regiment Vesting-artillerie (RgVA) het "huis-regiment". Hierin was ook de Landweer Artillerie (LWA) opgenomen. Andere actieve eenheden waren het 7e, 10e en 18e Regiment Infanterie (RI) met de bijbehorende 20e, 22e, 23e en 25e Bataljons Landweer Infanterie als reserve.

De eenheden die aangewezen waren om de forten te bezetten, waren vooral de lokale landweer-bataljons. Dat gold voor alle infanterie-eenheden en voor minder dan de helft van de artillerie. Het andere deel van de artillerie werd verzorgd door het leger (militie). De jonge lichten van de regimenten infanterie waren tij-

Luchtfoto van Fort bij Spijkerboor.
Collectie Otto Bodemeijer

Intusschen wordt ons land hoe langer hoe meer 'n katje dat niet zonder handschoenen aan te pakken is, en dat sleept ons misschien overal zonder kleerscheuren doorheen.' Dit schreef hij op 12 februari 1915. Hieruit blijkt dat hij beseftte bij te dragen aan de afschrikking door gewapende neutraliteit. Dat ging echter gepaard met een groot sociaal effect op de militairen, de verhouding man-vrouw, hun gezinnen en de economie.

De uitzonderlijke situatie leidde ook tot onvoorziene sociale contacten, zo werden er vriendschappen voor het leven gesloten. En denk ook aan de lokale meisjes die met militairen trouwden waardoor stambomen anders vertakten. Dat heeft tot gevolg dat er nu kleinkinderen werken op het fort waar hun opa diende.

Stemgerechtigden

Wie waren de gewone burgers die tijdelijk als militair dienden en hoe is hun leven verder verlopen? Over de gesloten vriendschappen is helaas geen archiefmateriaal bekend. De ontstane familiebanden behoren tot de genealogie waarvan de digitale data weinig uniform en slecht ontsloten is. Daardoor is onderzoek zeer tijdrovend. In de archieven van het departement van Oorlog zijn geen lijsten bekend van militairen die op de vele forten hebben gediend. Wel is bekend welke eenheden op meerdere forten waren gelegerd en per eenheid zijn de staten van dienst van individuele militairen bewaard gebleven. Daaruit is vaak wel af te leiden in welk fort iemand gediend heeft, maar dat onderzoek is zeer arbeidsintensief.

De toenmalige kieswet helpt enigszins om de meer persoonlijke kant van dit militaire erfgoed te achterhalen. Totdat in 1917 het algemeen kiesrecht werd ingevoerd, was het kiesrecht en de stemplicht beperkt tot mannen van 25 jaar en ouder met 'tekenen van geschiktheid en maatschappelijke welstand, ook bezit spaargeld of woning en bepaalde examens'. Volgens de artikelen 5 en

24 van de Kieswet 1896 hadden militairen in garnizoen beneden de rang van officier geen kiesrecht en hadden ze dus geen stemplicht. Daarom moesten er lijsten opgesteld worden van militairen die niet mochten stemmen. Dergelijke lijsten zijn aangetroffen bij een recent verbeterde inventarisatie van een archief van de gemeente Beemster door het Waterlands Archief.

De commandanten van Fort benoorden Purmerend, Fort aan de Nekkerweg, Fort aan de Middenweg, Fort aan de Jisperweg en Fort bij Spijkerboor stuurden namenlijsten van militairen van 25 jaar en ouder aan de burgemeester van de Beemster. De gevonden lijsten zijn van februari 1915 en juni 1916 en bevatten meestal naam, geboortedatum, -plaats, adres en woonplaats.

Data verrijken

Door een vrijwilliger van het Waterlands Archief zijn de gegevens digitaal ingevoerd en samen met de scans als open data vrij beschikbaar gesteld. Deze informatie van 1.039 vermeldingen van militairen is door de auteur in een met FileMaker ontwikkelde database geïmporteerd, waardoor automatisch zoeken in meerdere websites mogelijk is. Door te bladeren in de persoonsgegevens zijn daarmee direct de zoekresultaten van een website te zien. Eerst werd met de database in diverse websites, onder andere in de onlinemilitieregisters, bevestiging gezocht van de juistheid van de volledige naam, geboortedatum en -plaats. Ook zijn de gegevens handmatig gecontroleerd met de scans van de originele namenlijsten. De digitale lijsten bevatten dubbele vermeldingen van militairen. Dit wordt veroorzaakt doordat soldaten werden overgeplaatst naar een van de andere vijf forten of door typefouten in de naam. Na het opschonen en combineren van overgeplaatsten en ingekwartierden bleven er uiteindelijk 1.004 unieke personen over. Vervolgens werd in diverse onlinebronnen gezocht naar meer informatie over deze personen die als militair dienden. Ook werden de gegevens gebruikt om leeftijden uit te rekenen en voor demografische overzichten per provincie, geboorte- en woonplaats.

Demografie

Volgens de bezettingsstaat waren er 18 officieren, 71 onderofficieren en 1.135 manschappen in de vijf forten gelegerd. In totaal zijn dat 1.224 militairen. Dus de 1.004 bekende namen vormen 82% van de totale bezetting. Dit percentage maakt goed zichtbaar dat in de forten vooral oudere lichten zaten. De gemiddelde leeftijd was 30 jaar, met de jongsten 24 jaar en de oudsten 39 jaar.

Ruim 84% van de gevonden militairen was woonachtig in de provincie Noord-Holland. Samen met de soldaten

Luchtfoto van Fort benoorden Purmerend.
Collectie Otto Bodemeijer

uit Utrecht en Zuid-Holland gaat het om 90%. De provincie van geboorte geeft meer variatie en dat komt omdat mensen om economische redenen richting Amsterdam trokken. Van de militairen is 70% in Noord-Holland geboren. In Friesland en Zuid-Holland telkens 8,2%.

Zes personen (1%) zijn in het buitenland geboren; drie in België, één in Nederlands-Indië en één in Zuid-Afrika. Wilhelm van der Bruck was de enige die in Duitsland (Havert, gemeente Selfkant) was geboren. Hij was gelegd op Fort bij Spijkerboor en zou formeel in Duitsland wonen.

Van 588 personen (59%) is de overlijdensdatum achterhaald door te zoeken in genealogische-, archief-, graf- en krantenwebsites. Gemiddeld zijn ze 72,6 jaar oud geworden, de jongste werd 31 jaar en de oudste 98 jaar. Voor de lijsten van militairen met opgeschorte stemplicht was geen standaardformulier gebruikt; alles is handgeschreven met een eigen kolomindeling. In één geval staan de kolommen geboorteplaats en woonplaats in een afwijkende volgorde, maar voor de meeste soldaten was dat in beide gevallen Amsterdam. Het betekent ook dat één fortcommandant iets deed (liet doen) wat de anderen niet deden: een afvoerlijst opstellen.

Afvoerlijst Fort aan de Middenweg

Op 10 juni 1916 stelde de commandant van Fort aan de Middenweg als enige ook een lijst op van militairen die sinds de "stemlijst" van februari 1915 waren afgevoerd van de sterkte. Deze unieke lijst omvat drie pagina's met 102 personen waarvan vier vreemd genoeg niet op de lijst van februari staan. Op de lijst staan vermeld de rang, meestal soldaat en soms korporaal, en de reden van het afvoeren.

De meeste korporaals op de lijst vertrokken omdat ze elders de sergeant-opleiding gingen volgen. Ook werden militairen overgeplaatst naar andere forten of naar de infanterie in Amsterdam. Het merendeel van de mi-

litairen (84) kreeg klein verlof op vooral drie specifieke vrijdagen: 17 december 1915, 28 januari 1916 en 18 februari 1916. De dijkdoorbraak van 13-14 januari 1916, en de daaropvolgende watersnoodramp waarbij de militairen assistentie verleenden, was waarschijnlijk de reden dat het klein verlof in januari een week later werd verleend dan in de andere maanden.

In de lijst komen twee heel trieste vermeldingen voor. Achter de naam van Martinus Johannes van der Heyden (*20-05-1881 Franeker) staat de datum 13 april 1915 en de tekst "naar het hospitaal, sedert overleden". Hij werd slechts 33 jaar. En achter de naam H. Buysman (*07-07-1884 Amsterdam) staat 27 februari 1916 en alleen "overleden", wat suggereert dat hij op het fort is overleden, 31 jaar oud. Vreemd genoeg komt H. Buysman niet op de lijst van februari 1915 voor, zodat zijn volledige naam niet bekend is. Gelukkig is zijn geboortedatum en -plaats als extra aantekening genoteerd. Dat biedt voornog geen aanknopingspunten. Ook niet in de digitale kranten van de Koninklijke Bibliotheek (Delpher) en zelfs niet in Schuitemakers Purmerender Courant van het Waterlands Archief. Zijn ze overleden aan een ziekte als malaria?

Het verhaal dat hele fortbezettingen ziek werden, gold in ieder geval niet voor het Fort aan de Middenweg in de periode 1915-1916. De Spaanse griep-pandemie moest toen nog komen.

Persoonlijke verhalen

'Toen ben ik ingeschakeld door de Commissie Ontwikkeling en Ontspanning. Ze zeiden: "Je moet de aandacht van de jongens afleiden. Anders worden ze vervelend." En zo ontstond de eerste, militaire revue Holland Blijft Neutraal. Hero Bleeker lacht als hij hieraan terugdenkt. "Er werden toen al meisjes bij genomen. Ja, ze moesten wel op een eerbiedige afstand blijven."

Bovenstaande tekst komt uit een artikel in het Dagblad van het Noorden dat op 8 oktober 1969 verscheen ter ere van de 80e verjaardag van Hero Gerben Bleeker. Zijn naam staat op de lijst van 10 juni 1916 van Fort bij Spijkerboor maar de namen van de twee mannelijke hoofdrolspelers van de revue helaas niet.

Uit krantenartikelen blijkt dat de revue in totaal zestien keer werd opgevoerd, de eerste drie in het nabijgelegen dorp De Rijp. Daarna op 21 juli 1915 in Concertgebouw Amicitia te Purmerend en begin oktober in het Heerenlogement in Edam. In enkele kranten zijn recensies gevonden en die waren lovend.

Hero Bleeker overleed op 20 februari 1973 in Haren (Gr.). Wat zou het mooi zijn als er nog ergens een uitgebreider interview opduikt. Of het script van de musical. Of om hem nog te kunnen spreken, maar dat geldt voor alle 1.004 militairen.

Van de 'bekende Nederlanders' heeft de eerder ge-

noemde Leendert Jurriaan Jordaan gediend op Fort bij Spijkerboor. Hij staat ook keurig op de lijst. Nu blijkt ook dat de Amsterdamse School-architect en ontwerper Joseph Crouwel (en vader van ontwerper Wim Crouwel) op Fort aan de Nekkerweg gediend heeft.

In het Fort aan de Jisperweg zaten drie militairen waarover enige informatie over hun levensloop is gevonden. Wilhelm Albert Affourtit werd later exploitant van een gasfabriek in Amerongen en Leersum. De Amsterdammer Jacob Perlee behoort mogelijk tot de bekende Amsterdamse draaiorgelfamilie. En hun dienstmakker Jan Adolf Tielkemeijer richtte samen met zijn broer in 1919 Geta op, een fabriek voor kinderwandelwagens en kinderstoelen die tot 1976 in Amsterdam heeft bestaan. Jan Jacob Grootmeijer speelde van 1 december 1910 tot 30 juni 1920 als aanvaller bij voetbalclub Ajax, behalve tijdens zijn mobilisatie op Fort aan de Middenweg natuurlijk. Op hetzelfde fort zat tegelijkertijd Paul Peter Henri Huf, hij werd een bekend acteur, de Amsterdamse Sinterklaas en vader van fotograaf Paul Huf (1924-2002). De andere militairen waren trambestuurder, magazijnbediende, magazijnknecht, drukkersknecht, opzichter en controleur. Er zijn elf militairen gevonden die tussen 1922 en 1954 een ventvergunning in de gemeente Amsterdam hadden. Op markten of met karren ventten zij petroleum, lompen, bloemen en ijs.

Tweede Wereldoorlog

Militairen die tijdens de Eerste Wereldoorlog met een leeftijd van 25-40 jaar tot de oudere lichten behoorde, waren tijdens de Tweede Wereldoorlog op een leeftijd dat ze niet gemobiliseerd werden. En ze hebben blijkbaar weinig met verraad of verzet te maken gehad of ze waren zo oud en wijs om niet opgepakt te worden. In de lijst Vreemde Krijgsdienst & Verlies van het Nederlanderschap en op de website Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge e.V. is niemand aangekomen. Het Friesch Dagblad van 24 maart 1947 bericht wel dat Liekele Cnossen wegens lidmaatschap van NSB en Landwacht (Jan Hagelkorps) werd veroordeeld tot 3,5 jaar internering en 10 jaar ontzegging kiesrecht (voor de tweede keer!). Iemand met dezelfde naam, woonplaats en de juiste leeftijd staat op een lijst van Fort benoorden Purmerend.

Opvallend is verder dat Franciscus Johannes Jacobus Bonhoffer op 29 december 1942, 59 jaar oud, in Rusland overleed. Er was geen informatie over hem te vinden over vreemde krijgsdienst, maar via Herinneringscentrum Kamp Westerbork werd een Rode Kruis-kaart ontvangen. Daaruit bleek dat hij bij Millerove nabij Stalingrad (nu Wolgograd) is gesneuveld. Hij was een van de ongeveer 10.000 Nederlanders die dienden bij de paramilitaire transporteenheid Nationalsozialistische Kraftfahrkorps (NSKK).

Slechts één persoon werd gevonden op de websites Erelijst Gevallen 1940-1945 en Oorlogsgravenstichting, namelijk vertegenwoordiger Jacobus Adrianus Lotgering (Fort aan de Middenweg). Hij en zijn vrouw waren lid van de Stijkelgroep, een van de eerste verzetsgroepen. Na Duitse infiltratie werden in het voorjaar van 1941 47 mannen en vrouwen opgepakt en na bijna een jaar in het Scheveningse "Oranje-hotel" naar Berlijn overgebracht. Dat gebeurde volgens de Nacht und Nebel-tactiek waarbij familie niet werd ingelicht en verzetslieden spoorloos verdwenen. Samen met 31 anderen werd Lotgering op 4 juni 1943 in Berlijn gefusilleerd, 57 jaar oud. Zij zijn herbegraven in een eregraf op begraafplaats Westduin in Den Haag en Lotgering wordt op een monument in zijn geboorteplaats Meppel genoemd.

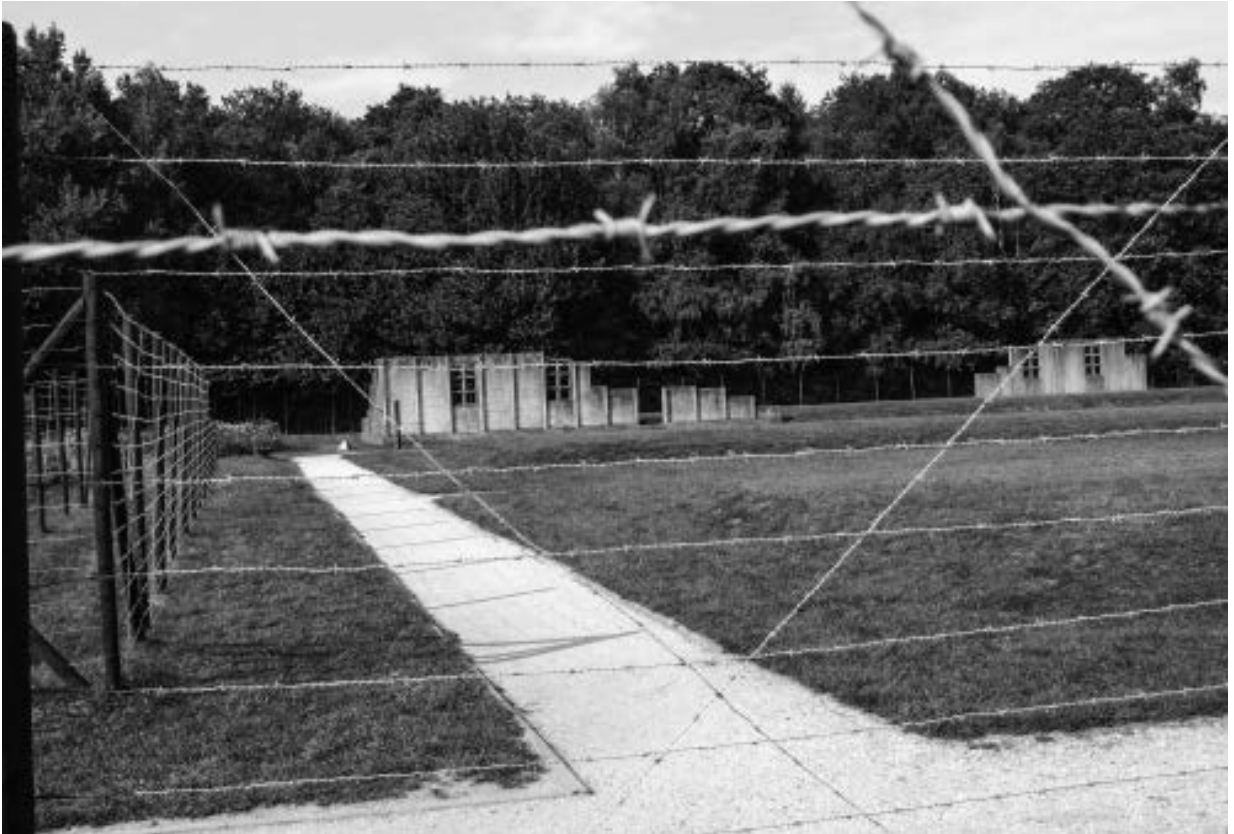
Ook het Archief van de Gemeente Arbeidsbeurs Tewerkgestelden 40-45 van het Stadsarchief Amsterdam kan digitaal doorzocht worden. Alhoewel het alleen informatie over Amsterdammers bevat, betreft het wel het merendeel van onze militairen. Er werden in dit archief dan ook drie personen gevonden. Het meest is bekend over Jan Glotzbach (Fort benoorden Purmerend) die op 30 juli 1942 vertrok om voor de firma Emil Ludwig bij Organisation Todt (OT) te werken in Cherbourg, Frankrijk. De OT was de Duitse bouwmaatschappij die onder andere de bouw van bunkers op zich nam. Glotzbach werd al op 11 september 1942 ontslagen en reisde op 14 september terug. Hij had er 159,10 gulden verdiend, vergelijkbaar met 1.040 euro.

Een andere militair, Christiaan Voskuilen (Fort bij Spijkerboor), werd slachtoffer van het derde bombardement op de Fokker-fabrieken in Amsterdam-Noord van 25 juli 1943. Hij overleed op 28 juli en werd begraven op de Noorderbegraafplaats. Peter Burgers (Fort bij Spijkerboor) overleed op 3 december 1944 in Nijmegen toen die plaats in de frontlijn lag. Hij raakte gewond door een granaatslag en overleed in het Canisiusziekenhuis.

Holocaust

Tijdens het automatisch zoeken met Google naar de persoonsnamen werd bij Nathan Abas (Fort aan de Nekkerweg) een vermelding op de website Joods Monument gevonden. Hij bleef op 21 mei 1943 in concentratiekamp Sobibór te zijn overleden.

Naar aanleiding van die vondst werden in totaal 40 militairen gevonden op de website Joods Monument en nog eens zes op de website van de Oorlogsgravenstichting. Deze namen werden digitaal aan het Herinneringscentrum Kamp Westerbork voorgelegd en zij vulden de gegevens aan met aankomst- en vertrekdatum als ze in Kamp Westerbork hadden verbleven. Het merendeel is in 1942-1943, via Kamp Westerbork, naar Auschwitz en later Sobibór getransporteerd. Alleen

Gereconstrueerde delen van de strafbarak in Kamp Westerbork.

Collectie René Ros

Maurits van Hasselt (Fort aan de Middenweg) is na ruim twee weken uit het kamp ontslagen, mogelijk vanwege zijn gemengde huwelijk.

Zij die via Kamp Westerbork werden afgevoerd kwamen daar allemaal aan voordat de grote razzia's van 20 juni en 15 juli 1943 plaatsvonden. Ze verbleven één dag tot enkele weken in Kamp Westerbork en vrijwel iedereen overleed drie dagen na vertrek, de duur van de treinreis. Tobias Plukker en David Trijbetz zaten in februari 1915 allebei op Fort aan de Nekkerweg en vertrokken beiden op 1 juni 1943 uit Kamp Westerbork naar Sobibór waar ze drie dagen later overleden. In hetzelfde transport (nr. 14 met 3.006 personen) zat Jules Schelvis (1921-2016) die vanaf de jaren 1980 als overlevende zou getuigen van de verschrikkingen.

Jonas Frankfort (Fort aan de Middenweg) werd ook naar Auschwitz overgebracht maar vanuit Mechelen in België. In deze plaats had Kazerne Dossin eenzelfde verzamelfunctie als Kamp Westerbork in ons land. Frankfort woonde sinds maart 1929 met zijn vrouw en zoon in Berchem bij Antwerpen en was diamantwerker van beroep. Van circa 11 maart tot 19 april 1943 (zijn verjaardag) verbleef het gezin in Kazerne Dossin en ging met Transport XX naar Auschwitz. Hier kwamen

ze op 22 april aan. Daarna ontbreekt elk spoor. Ze stierven waarschijnlijk op de dag van aankomst; Jonas werd 61, zijn vrouw Clara 58 en hun zoon Lehman 15. Een andere uitzondering is Coenraad van Es (Fort bij Spijkerboor) omdat hij als enige veel later werd afgevoerd naar een ander concentratiekamp. De persoonskaarten van hem en zijn vrouw vermelden "vertrokken onbekend waarheen" met de datum 30 december 1942. Het is waarschijnlijk dat ze vanaf dat moment ergens anderhalf jaar ondergedoken hebben gezeten. Op 18 april 1944 kwam hij in Kamp Westerbork aan, vertrok op 31 juli 1944 naar Bergen-Belsen en overleed daar op 21 januari 1945. Zijn vrouw Paulina Bermann (*9-3-1895 Duitsland) overleed er zes dagen later. Anne en Margot Frank verbleven gelijktijdig in hetzelfde kamp en overleden er in februari 1945.

Het is bizar dat mannen die in de Eerste Wereldoorlog bijdroegen aan de veiligheid van Nederland, op deze heftige manier met hun Joodse lotgenoten hun leven verloren tijdens de Tweede Wereldoorlog. De dochter van een van hun, nota bene Joodse, dienstmakers speelde daar een rol in. Aron van Dijk diende op Fort aan de Nekkerweg en dochter Ans werd in 1948 als Jodenverraadster geëxecuteerd op het Fort Bijlmer.

Groepsfoto van onderofficieren in Purmerend, 1914.
Collectie René Ros

Graven zoeken

De websites Graftombe en Online Begraafplaatsen zijn weliswaar incompleet, maar vormen een waardevolle bron voor genealogisch onderzoek en ook voor dit onderzoek naar militairen. Met deze websites konden veel overlijdensdata achterhaald worden. Daarnaast is het ook interessant om te weten of het graf nog bestaat als tastbare herinnering aan hun leven. Wederom werd door automatisch zoeken met de database beide genoemde websites op de persoonsnamen doorzocht. In anderhalf uur kon van alle personen op Graftombe opgezocht worden of er informatie over hun graf is en dat bleek 33 keer het geval.

Een betrouwbaarder bron, maar beperkt tot de begraafplaatsen die beheerd worden door de gemeente Amsterdam, is de Index Begraafplaatsen 1660-2010 van het Stadsarchief Amsterdam. Deze index kon automatisch doorzocht worden met een snelheid van één persoon per twee seconden, waarbij nog eens 24 graven werden gevonden.

Uit bovenstaande bronnen is ten tijde van schrijven de informatie van 104 graven van de militairen (10%) achterhaald op 59 begraafplaatsen in tien provincies. Het bestaan van 58 graven is inmiddels recent door vrijwilligers vastgesteld. Van 13 graven is nog onvoldoende zekerheid of ze er nog zijn. In ieder geval zijn 28 van de achterhaalde graven geruimd.

Een bijzondere vondst was dat op het graf van Karel Marinus Kallenbach (Fort bij Spijkerboor) een foto van hem en zijn vrouw aanwezig is.

Tot slot

In vooral digitale bronnen, met militaire, civiele, genealogische en funeraire informatie, kon veel cijfermatig bronmateriaal maar ook veel persoonlijk archiefmateriaal gevonden worden. Door de archieven van Kamp Westerbork in het onderzoek te betrekken kon ook de levensloop van een aantal militairen en hun familieleden tot in de Tweede Wereldoorlog gereconstrueerd worden. De auteur vindt het altijd indrukwekkend als met grote

zekerheid vastgesteld kan worden dat mensen elkaar ontmoet moeten hebben. Een bizar voorbeeld zijn Plukker en Trijbetz die elkaar zowel op Fort aan de Nekkerweg als in Kamp Westerbork moeten hebben ontmoet.

De belangrijkste vraag die uit dit onderzoek voortkomt is toch wel: is er in archieven van andere gemeenten meer of andersoortige informatie over deze militairen aanwezig? Dat zullen we moeten afwachten maar er zijn nog veel niet of onvolledig geïnventariseerde archieven. Een andere vraag zal zijn: wat gaat er verder met de hierboven beschreven informatie gebeuren? De informatie wordt nog aangevuld en vooralsnog alleen als bronmateriaal voor eigen publicaties gebruikt. Als iemand de gegevens wil raadplegen en aanvullen dan is hij van harte welkom om contact op te nemen.

Naar informatie over huwelijken, partners, faillissementen, deelname aan coöperaties en dergelijke is niet gericht gezocht vanwege de benodigde tijd en de oplopende kosten van digitale scans. Bij toeval werd wel één mooi voorbeeld van een Stelling-huwelijk gevonden: Jacob Bos (Fort bij Spijkerboor) was geboren in Nieuwkoop (Z.H.) en trouwde in 1918 met Cornelia Maria Scholten uit het naast het fort gelegen dorp Graft.

Bronnen

Archieven:

NL-HaNA 3.09.23 inv. 28, Bijzondere bezettingsstaat 1913 van de Stelling Amsterdam.

NL-WpDStvA_C670, 'Brieven aan zijn uitgever' (1914-1915, gepubl. 1976)

NL-WpDStvA_C5865, 'Egeltje; Een bundel vrolijk proza' (1929, herdruk 1983)

NL-PmWA_0132, inv. 230 Opgave van de militairen in de forten van de Beemster, i.v.m. schorsing kiesrecht, 1915 - 1917

NL-WpDStvA_C5692, Vredesgarnizoenen, H. Ringoir

Websites:

www.parlement.com (Historische ontwikkeling kiesstelsels en kiesrecht)

www.wiewaswie.nl

www.delpher.nl

sites.google.com/site/vreemdekrijgsvaard/

www.volksbund.de

www.graftombe.nl

www.online-begraafplaatsen.nl

www.oorlogsgravenstichting.nl

www.joodsmonument.nl

archieff.amsterdam/indexen/marktkaarten_1922-1954/

archieff.amsterdam/indexen/begraafplaatsen_1660-2010/

doccentrum.stelling-amsterdam.nl

www.stelling-amsterdam.nl/nieuwsbrief/2017/nieuwsbrief-445/

Misschien hebben ze elkaar ontmoet door de revue van Hero Bleeker ...

Als u een fort bezoekt, staat u dan ook even stil bij de mannen die er ooit gelegerd waren?

Biografie

René Ros (1967) is sinds 2003 werkzaam als zelfstandig ontwikkelaar van maatwerk database-systemen voor het mkb. In 1998 begon hij als vrijetijdsbesteding met archief- en veldonderzoek naar de Stelling van Amsterdam waarover hij vooral publiceert op de website Stelling van Amsterdam, een stadsmuur van water (www.stelling-amsterdam.nl). Hij heeft zijn belangstelling uitgebreid naar ander militair erfgoed in die regio, van Patriotten 1787 tot en met de Koude Oorlog, maar ook landelijk met de website Forten Info (www.forten-info.nl). Hij adviseert diverse partijen en verzorgt rondleidingen, excursies, lezingen enzovoort. Die activiteiten maar ook objecten, personen en dergelijke worden uiteraard in een zelf ontwikkelde database geadmineerd. Voor vragen of opmerkingen kunt u René Ros per e-mail bereiken op auteur@stelling-amsterdam.nl.

Boekbespreking

Verenigd op de grond, daadkrachtig in de lucht.

Een eeuw grondgebonden luchtverdediging 1917-2017

Dr. Wim Adriaansen

Erwin van Loo, Sven Maaskant, Dirk Starink en Quirijn van der Vegt, **Verenigd op de grond, daadkrachtig in de lucht. Een eeuw grondgebonden luchtverdediging 1917-2017**

Boom Uitgevers,

Amsterdam 2017

416 pag., hardcover

ISBN 9789089537027

€ 30,00

Vereiste het in 1914 nog meer dan 10.000 luchtdoelgranaten om een vliegtuig neer te schieten, vandaag de dag volstaat een enkele Patriot-raket om een doelwit op tientallen kilometers neer te halen, zo meldt het omslag van het boek. Kort samengevat is dat de ontwikkeling in een eeuw grondgebonden luchtverdediging.

Dit jubileumboek, waarvan het NIMH de redactie verzorgde, is uitgebracht in opdracht van de jubilerende luchtdoelartillerie zelf. Een eeuw luchtverdediging kan worden verdeeld in twee gescheiden perioden: de beginjaren tot en met de meidagen 1940 in Nederland en de Japanse bezetting van Nederlands Oost-Indië, de onafhankelijkheid van dit overzeese gebiedsdeel en de jaren na de wereldoorlog in ons land als onderdeel van de NAVO. Die indeling is ook gemaakt in de afzonderlijke hoofdstukken van dit gedegen geschiedkundig werk. Drie van de vier auteurs die de inhoud van dit jubileumboek verzorgden, promoveerden in het jubi-

leumjaar 2013 van onze luchtmacht op een lucht-macht-historisch onderwerp.

In maart 1917 wordt op bescheiden wijze een begin gemaakt met de grondgebonden luchtverdediging. De noodzaak ervan wordt wel aangetoond in de toen heersende Eerste Wereldoorlog. In een nieuwe oorlog, zo is de Nederlandse legerleiding duidelijk geworden, is verdediging tegen een aanval door de lucht noodzakelijk. Maar de voortdurende bezuinigingen op het defensie-budget in de naoorlogse periode is een rode draad door de eerste hoofdstukken van het boek. Na de Eerste Wereldoorlog heerst allereerste de gedachte van nooit meer oorlog. De noodzaak van extra uitgaven voor defensie is geen politiek actueel onderwerp. De jaren dertig kenmerken zich door een wereldwijde economische depressie, die eveneens beperkingen oplegt. De relatie met de economische, maatschappelijke en politieke ontwikkelingen in ons land in die periode wordt in het boek niet gelegd. Dat hoeft ook niet, maar het is wel de realiteit.

Er is in den lande ook scepsis over de noodzaak van luchtverdediging. Interessant in dit verband is een manifest van drie KLM-vliegers, Viruly, Van Veenendaal en Van Dijk, nota bene ex-vliegers van Soesterberg, aan de leden van de Staten-Generaal. De drie wijzen hierin op de onmogelijkheid van het verdedigen van ons land tegen een aanval van buiten. De aanvaller kan immers in een tijd van minder dan twintig minuten elk doel bereiken en vernietigen. Daar kan huns inziens geen afweersysteem tegen worden opgebouwd. Dit manifest leidt tot kritiek van dagbladen en polemiek als in het Haagse *Het Vaderland*. Ook speelt het nog een, zij het bescheiden, rol bij de behandeling van de begroting van Defensie in 1936 in de Tweede Kamer.

Maar als in de tweede helft van de jaren dertig de dreiging van een gewapend conflict door ontwikkelingen in ons omringende landen duidelijk wordt, komen er op diverse plaatsen in ons land door vrijwilligers bemande luchtwachtdiensten. Daarnaast zijn er particuliere initiatieven om middelen te genereren voor de luchtverdediging, in aanvulling op de beperkte overheidsmiddelen. Daarvan geeft de tekst van het boek wel een interessant beeld.

De test van het beleid in de voorgaande periode komt

in de vijf oorlogsdagen in mei 1940. De conclusie is dat door de Luchtvaartafdeeling en de luchtfweer vanaf de grond een formidabel aantal vijandelijke vliegtuigen is neergehaald, ondanks grote beperkingen in materieel en munitie, maar wel met ware heldenmoed en gemotiveerdheid van personeel. De auteurs wuiven wel de stelling weg dat het grote aantal neergehaalde militaire Duitse vliegtuigen tot een zodanige verzwakking van de Luftwaffe heeft geleid dat de Slag om Engeland daarna is verloren. De Duitse vliegtuigindustrie is in staat geweest, zo concluderen de auteurs, de verloren gegane capaciteit zonder problemen aan te vullen.

Een hoofdstuk apart, ook in het boek, vormen de activiteiten van de luchtdoelartillerie in onze voormalige kolonie Nederlands Oost-Indië. Doel ervan is de bescherming van de vliegvelden die over een groot gebied verspreid liggen. De tegenstand tegen de Japanse overvaller in 1942 leidt door gebrek aan materieel en munitie enerzijds en de gevolgde tactiek van Japanse zijde anderzijds tot een gering aantal neergehaalde vijandelijke vliegtuigen. Bij de bezetting en ook in de jaren na de oorlog tot de onafhankelijkheid van Indonesië is de luchtdoelartillerie meer onderdeel van de strijd tegen de vijand dan dat men aan de eigenlijke taak toekomt. Vanwege de dekolonisatieoorlog in Nederlands-Indië komt de wederopbouw van de krijgsmacht in ons land na 1945 moeizaam van de grond. De Koude Oorlog, de tegenstelling tussen oost en west in onze wereld, bepaalt dan het beeld. Ons neutraliteitsbeleid wordt losgelaten en er wordt aansluiting gezocht bij een collectief veiligheidsbeleid, waarbij dankbaar gebruik wordt gemaakt van de aangeboden Amerikaanse militaire steun.

Na de oorlogsjaren groeit de grondgebonden luchtverdediging in NAVO-verband uit tot het op een na grootste onderdeel van de Koninklijke Landmacht. Het boek geeft onder de kop "Ongekende Hoogte" een beeld van de opbouw van de met zware kanonnen uitgeruste zware luchtverdediging voor hoogvliegende vliegtuigen en daarnaast van de lichte luchtdoelartillerie. Met de komst van het straalvliegtuig zijn de vliegsnelheid, het vliegbereik, de operationele hoogte en ook de vernietigingskracht van vijandelijke militaire toestellen drastisch toegenomen. De reactietijd van de luchtverdediging, ondanks de toepassing van de radar voor detectie en vuurleiding altijd al een punt van aandacht, is daarmee uiterst kort geworden. Een intermezzo in de historie is nog onze betrokkenheid bij de strijd om Nieuw-Guinea, waarvan de luchtverdediging deel uitmaakt. Het legt opnieuw een zware wissel op het defensiebudget. Onder internationale druk wordt dit gebiedsdeel in 1962 overgedragen aan Indonesië en kan de focus weer geheel op ons werelddeel worden gericht. Het werkterrein van de luchtdoelartillerie verschuift en ligt daarna in belangrijke mate in Duitsland. Dat is ook het geval met de komst van het geleide wapen in de

jaren zestig van de vorige eeuw, waarvan de bediening tot taak wordt van de Koninklijke Luchtmacht. Voor de landmacht blijft dan in wat wordt genoemd een geïntegreerd verdedigingssysteem de lichtere luchtdoelartillerie als bescherming tegen laagvliegende vijandelijke toestellen. De laatste vier hoofdstukken van het gedenkboek geven allereerst een zeer gedetailleerd, maar wel boeiend beeld van deze snelle technologische ontwikkeling van nieuwe systemen (Nike, Hawk, Stinger, Flycatcher-radarsysteem) en van de implicaties voor onze krijgsmacht. De luchtdoelartillerie heeft zich dan ontwikkeld tot een hooggespecialiseerd bedrijf met een uitgebalanceerd systeem van kanon-, geleide wapen- en radarsystemen, dat daarmee in 1988 zijn eigen plaats krijgt binnen de landmacht. Eind van de jaren tachtig vindt binnen de luchtmacht een herinrichting van het Hawk-systeem plaats dat zich nu richt op de verdediging van de eigen vliegbases en wordt het nucleaire Nike-systeem opgevolgd door het conventionele Patriot-systeem. Dit leidt tot samenwerking met de Verenigde Staten en Duitsland die ook over dit systeem beschikken.

De dreiging vanuit het oosten, zo is de algemene mening, is weg na de val van de muur in 1989. Achtereenvolgende regeringen besluiten daarom tot een, soms drastische, korting op ons defensiebudget. Dit leidt al snel tot inkrimping en samenvoegen van militaire eenheden en raakt ook de luchtverdediging. Maar lokale brandhaarden in ons werelddeel en daarbuiten vragen om actie, zoals het stationeren van Patriot-eenheden in Israël en later in Turkije. Daarnaast maken militairen van de luchtdoelartillerie deel uit van missies in Sudan, op de Balkan, Cyprus en later ook Uruzgan.

Het slothoofdstuk gaat in detail over de integratie van land- en luchtmacht, met hun eigen disciplines en geheel verschillende culturen. Voortdurende bezuinigingen op het defensiebudget versnellen dit proces, dat in 2009 wordt afgerond met een beslissing tot de vorming van het Defensie Grondgebonden Luchtverdedigingscommando op De Peel. De vliegbasis krijgt dan een andere naam: Luitenant-Generaal Bestkazerne, genoemd naar Pieter Best oud-commandant van de Luchtvaartafdeling, die belast was met de luchtverdediging in de meidagen van 1940.

Op basis van archiefonderzoek, eigen ervaring en van gesprekken met vele betrokkenen hebben de auteurs de geschiedenis van een eeuw luchtverdediging vanaf de grond, zo mag worden geconcludeerd, op een gedegen wijze op papier gezet. De vele foto's, van zwart-wit uit de beginjaren tot kleur waar het de meer recente geschiedenis van materieel en mensen betreft, ondersteunen de tekst en zeggen soms meer dan alleen woorden kunnen vertellen.

Literatuursignaleringen

Olaf van Nimwegen, De Nederlandse Burgeroorlog 1748-1815
Uitgeverij Prometheus, 2017
304 pag.
ISBN 9789035144293
€ 22,50

Bouko de Groot, Dutch Armies of the 80 Years' War 1568-1648. Cavalry, Artillery and Engineers (deel 2)
Uitgeverij Osprey Publishing, verschijnt 21 september 2017
48 pag., paperback
ISBN 978-14728191-4-7
€ 12,09

Raymond Langereis, Oorlog Lyrics, Dutchbatt Libanon 1980
Uitgeverij Aspekt, 2017
214 pag.
ISBN 978-94-6338-194-9
€ 16,95

Natasza Tardio, Francien de Zeeuw, van verzetsheldin tot eerste vrouwelijke militair
Uitgeverij Pepper Books, 2017
287 pag., geïll.
ISBN 978-90206084-5-8
€ 19,99

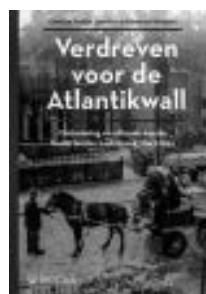
Floribert Baudet, Eleni Braat, Jeffrey van Woensel en Aad Wever (red.), Perspectives on Military Intelligence from the First World War to Mali – Between Learning and Law
Asser Instituut, 2017
242 pag.
ISBN 978-94-6265-182-1

Arnout van Cruyningen, Stadhouders in de Nederlanden: van Holland tot Vlaanderen 1488-1879
Uitgeverij Omniboek, 2017
240 pag., geïll.
ISBN 978-94019092-3-5
€ 19,99

Colette Cramer, Kees van Leeuwen, Sandra van Lochem, Rutger Noorlander en Peter Simka, Schuilen in Den Haag: Erfgoed van de Koude Oorlog
Uitgeverij De Nieuwe Haagsche, 2017
128 pag.
ISBN 978-94-6010-069-7
€ 27,-

Geert-Jan Mellink, Peter Saal en Steven Schuppen, Verdreven voor de Atlantikwall. Ontruiming en afbraak van de Nederlandse kuststreek, 1942-1945
Uitgeverij WBOOKS, 2017
192 pag., geïll.
ISBN 978-94625817-0-8
€ 19,95

